Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՀԱՅՏԱՑՄԱՆ ՀԻՆ ՎԱՐԿԱԾԻ ՆՈՐ «ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄԸ»

ԳԻՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Նաչատուր Աբովյանի խորհրդավոր վախճանի հանգամանքները հանելուկ են մնացել սերունդների համար։ Ականատես անձինք չեն եղել (կամ գուցե վախեցել են), որ ճշմարտությունը լույս աշխարհ հանեին, իսկ ինքն էլ գրավոր խոստովանություն կամ կտակ չի թողել։ Այս պարագան, արդեն նրա անհետացման հաջորդ օրերին, ծնունդ է տվել զանազան վարկածների։ Ըստ մեկի՝ Աբովյանն ինքնասպան է եղել՝ իրեն նետելով վարարած Զանգուն (թե՞ Արաքսը)։ Ըստ մյուսի՝ ծպտված, տանից հեռացել է Կարսի կողմերը, դեպի Գյանջա, Կովկասյան լեռներ՝ Շամիլի մոտ։ Ըստ երրորդի՝ Աբովյանին սպանել (թե՞ կենդանի թաղել) են խանդի հողի վրա։ 1859 թ. սկզբներից արևմտահայության շրջանում, իսկ փոքր-ինչ ուշ՝ հունգարահայ գաղթօջախում, ծնվում է մի նոր վարկած, ըստ որի՝ Աբովյանը ցարական կառավարության կողմից աքսորվել է Սիբիր և, իբր, դեռ կենդանի է։

Այսօրինակ լեգենդները, կապված ժամանակի նշանավոր անձանց հետ, շատ էին տարածված թե՛ Եվրոպայում և թե՛ Ռուսաստանում ու Հայաստանում։ Ոչ ոքի համար կասկածի առարկա չէ Միքայել Նալբանդյանի մահն ու թաղումը, սակայն պնդողներ են եղել, թե «Մուխալը» չի մեռել, ողջ է տակավին և մի օր պիտի վերադառնա որպես հայոց թագավոր հայ գյուղացիներին հող բաժանելու[1]։ Հունգար ժողովրդի համար անվիճելի է, որ իրենց ազգային մեծ բանաստեղծը՝ Շանդոր Պետեֆին, հերոսաբար զոհվել է հեղափոխության օրերին, 1849 թ. հուլիսի 31-ին, Ֆահերեդհաուզի մոտ, բայց այդուհանդերձ, պնդողներ կան, որ նրան աքսորել են Սիբիր և աշխատեցրել կապարի հանքերում, և ուր, իբր, նրան տեսել է ինչ-որ քրեական հանցագործ։

Վերոհիշյալ վարկածներից ամեն մեկն ունեցել է իր կողմնակիցներն ու պաշտպանները։ Ստ. Նազարյանցն ու Ֆ. Բոդենշտեդը, օրինակ, հավատացած են եղել, թե Աբովյանն ինքնասպանություն է գործել։ Ա. Արարատյանը, Աբովյանի որդի Վարդանը, գերմանացի գիտնական Հ. Աբիխը, Աբովյանի աշակերտ Վ. Խուդաբաշյանը և ուրիշներ պնդում են, որ նա սպանվել է։ Ակսել Բակունցը հատուկ աշխատություն է գրել, ջանալով հիմնավորել, թե Աբովյանը եվրոպական հեղափոխության լուրն առնելով՝ անցել է Արաքսը և մեկնել արտասահման։ Ռուբեն վարդապետ Մանասյանը զանազան ասեկոսեներից ելնելով՝ հավանական էր գտնում, որ Աբովյանն աքսորվել է Հեռավոր Արևելք և մեռել ու թաղվել է Օխոտսկում։

---

[1] Աշոտ Հովհաննիսյան, Աբովյան, Երևան, 1933, էջ 68, Ա. Ինճիկյան, Միքայել Նալբանդյան, Երևան, 1954, էջ 3։

Առաջին երկու վարկածի կողմնակիցներն Աբովյանի ժամանակակիցներն ու բարեկամներն են, վերջիններինը՝ նորագույն շրջանի մարդիկ՝ ապրած 1920—1930-ական թթ.։

Չորս վարկածի կողմնակիցներն էլ վկայակոչել են զանազան գրավոր և ավանդական զրույցներ, իսկ լրջամիտները ավելի հակվել ինքնասպանության վարկածին, քանի որ այդ գաղափարը Աբովյանին հուզել է ամբողջ կյանքում, թեպետ առկա աղբյուրները բոլորից շատ խոսում են հոգուտ սպանության վարկածի։

Աբովյանի անհետացմանը վերաբերող բոլոր գրավոր աղբյուրները, պաշտոնական գրությունները, ժողովրդական զրույցներն ու ավանդությունները մենք հավաքել ենք և պատրաստել հրատարակության։ Հետևությունն այն է, որ առաջին երկու վարկածներն ավելի են տրամաբանական, թեպետև վերջնական եզրակացություն անելն անկարելի է դարձյալ։

Բանն այն է, որ եթե Աբովյանն իսկապես ինքնասպան է եղել, ապա գա պատահել է տանից հեռու, նախորոշված տեղում, և հետքն ընդմիշտ կորել է։ Եթե սպանվել է, ապա մարմինը թաքցրել են այնպես, որ հետաքննությունները ի վիճակի չլինեն պարզելու։ Եթե դառնացած ու հիասթափված սեփական երկրից, ազգից, ընտանիքից՝ հեռացել է օտար վայրեր, ապա ծպտված է եղել, անունը փոխել և հետագայում էլ ո՛չ ոքի մոտ սիրտը բաց չի արել։

Բայց եթե Աբովյանն, իբրև քաղաքական հանցագործ, բանտարկված ու աքսորված է եղել ցարի կամ ոստիկանության շեֆի հրամանով, ապա անպայմանորեն պետք է գոյություն ունենային գաղտնի հրահանգներ, կարգադրություններ, դատարանի և Սենատի որոշումներ։ Որքան էլ ծանր լիներ հանցանքը և պատիժը՝ խիստ, ձևականությունները, այնուամենայնիվ պահպանվում էին և առանց դատի, հրամանի, Սենատի հաստատման մարդ չէին աքսորում կամ բանտարկում։ Միծաղելի է, բայց պահ մի ենթադրենք, թե նրա կատարածը քրեական հանցանք է եղել. այդ դեպքում դատը, աքսորը կամ կախաղանը անխուսափելի էր, թաքցնելը՝ ավելորդ, իսկ ոտով-դլխով անհետացնելը՝ անկարելի։ Եթե Աբովյանն իսկապես քաղաքական հանցագործ է համարվել կամ մեղադրվել դրա համար, ապա նախապես պետք է ենթարկված լիներ նույն փորձություններին, ինչ իր բախտակից մեղավորները. նրան էլ պետք է լրտեսեին, նրա մասին էլ՝ դանոսներ լինեին, նրա վրա էլ՝ գաղտնի հսկողություն սահմանվեր։ Թեկուզ և անհիմն, բայց պիտի որոշակի լիներ, թե նա ինչի՞ համար էր մեղադրվում, ինչո՞ւ էր դատվում և ի՞նչ պատիժ պիտի կրեր՝ կախաղա՞ն, տաժանակրությո՞ւն, թե՞ աքսոր։ Նրա բախտն էլ նույնը պիտի լիներ, ինչ դեկաբրիստների ու պետրաշևականների, կամ թե՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Բելինսկու, Գերցենի, Օգարևի, Չաադաևի, Դոստոևսկու, Ադամ Միցկևիչի, Ալեքսանդր Ճավճավաձեի և շատ ուրիշների։ Ցարի անձնական գրասենյակում, Երրորդ բաժանմունքի գործերում, Սենատի, դատարանի, բանտերի վարչության ֆոնդերում, ոստիկանական լրտեսագրերում հիշածս բոլորի մասին էլ կան բազմաթիվ վավերագրեր ու գործեր։ Այդ նյութերը ուշնշացնելու մասին ո՛չ ոք չի էլ մտածել։ Դրանք առանձին հատորներով հրատարակվել են մեր օրերում ու շարունակվում են ուսումնասիրվել ու հրատարակվել։

Այդ ուղղությամբ հայ գիտնականները վիթխարի ջանքեր են թափել դեռ 1930-ական թթ. սկսած (ամենից տևական որոնումներ է կատարել Աշոտ Հով-

հանդիսյանը), բայց արդյունքի չեն հասել. Աբովյանը նշածս հաստատությունների ուշադրության կենտրոնում չի եղել, նրա մասին գոյություն չունի ո՛չ թե որևէ համապատասխան գործ կամ վավերագիր, այլ հարևանցի ակնարկ անգամ։ Աբովյանն երբեք չի մեղադրվել պետական հանցագործության մեջ, ընդհակառակը, նրան կշտամբել են ծայրահեղ ռուսասիրության համար, այն էլ՝ իր վա՜յ հայրենակիցները։

Ծառայական թերացումներ և ցարական պաշտոնեության հետ ընդհարումներ, այո, Աբովյանն ունեցել է, և այն էլ՝ բավականաչափ շատ, բայց այդ ամենը տղայամտություն կլիներ որակել հակացարական, հակապետական գործունեություն և կամ հավասարել այն «հանցանքներին», որոնց համար մեղադրվել կամ հետապնդվել են դեկաբրիստները, Պուշկինը, Լերմոնտովը, Բելինսկին, Դոստոևսկին, Գերցենը, Միցկևիչը և ուրիշներ։

Աբովյանի հանրային ողջ գործունեության և ստեղծագործության միջով կարմիր թելի նման անցնում է ռուսասիրության վեհ գաղափարը, որ Թումանյանի բնորոշմամբ՝ հաճախ հասնում էր մոլեռանդության։ Նա ռուսական տերության հեղինակությունն էր բարձրացնում Արևելքում՝ դառնալով ռուս լեզվի ու մշակույթի հետևողական պրոպագանդիստը Անդրկովկասի ժողովուրդների շրջանում։ Նրա մշտական հորդորն ու պատգամն էր իր հայրենակիցներին՝ սիրել ռուսներին ու Ռուսաստանը, ցույց տալ պետական հավատարմություն, ռուսաց լեզուն ամենից բարձր դասել և սովորել այն, որովհետև հայ ժողովուրդն իր գոյության ու փրկության համար պարսկա-թուրքական լծից նրանց է պարտական։ Ռուսները վերակենդանացրին հայությանը, «Ռուսք Հայաստան կանգնացրին ու ասիացվոց բիրտ, գազան ազգերին մարդասիրություն ու նոր հոգի տվին... Հայք ե՞րբ կարեն ռուսաց արածը մոռանալ, քանի որ շունչ ունին» («Վերք Հայաստանի»)։

Ենթադրել, թե Աբովյանն այսպես գրում էր, քարոզում, բայց գաղտնի, բոլորից թաքուն, առանց իր մտքերը ուրիշների հետ կիսելու, հակառակը մտածում, լուրջ չէր լինի։ Աբովյանի անկեղծությունը և անմիջականությունը կասկածի առարկա չի կարող լինել երբեք։ Ասել, որ այսպիսի մեկին կարող էին պատժել, աներևակայելի միամտություն կլիներ։

Այսպիսին էր Աբովյանի անհետացման անլուծելի առեղծվածի վիճակը մինչև այժմ։

Վերջերս Աբովյանի կորստյան առեղծվածի լուծման փորձով ու «հայտնագործություններով» հանդես եկան գրականագետ Նշան Մուրադյանը («Գրական թերթ», 26. IX. 1975) և պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ղազարյանը («Գրական թերթ», 24. IX. 1976)։ Խմբագրությունը, առանձին կարևորություն տալով, այդ հոդվածները հրատարակել է «Պրպտումներ, վարկածներ, հայտնագործություններ» բաժնում։ Սկզբում տպագրվեցին Նշան Մուրադյանի կոմենտարները, ապա հանդես եկավ «հայտնագործության» հեղինակը։ Մարդիկ անակնկալի եկան, կարծելով՝ Ամերիկա է հայտնագործվել, մինչդեռ իրականում ոչ մի հայտնություն էլ չկա, մեջտեղ է քաշվել Աբովյանի կորստյան հին վարկածներից մեկը, որը քննարկվել ու մերժվել էր ավելի քան քառասուն տարի առաջ։

Երբ մարդ վճռում է հարություն տալ որևէ հին վարկածի, պարտավոր է մեծագույն զգուշությամբ վարվել փաստերի հետ, չանտեսել հակառակ վարկածի օգտին խոսող նյութերը, կրկին ու կրկին ստուգել իրեն, սխալներ ու

կեղծիքներ թույլ չտալ։ Առավել ևս Աբովյանի մահվան առեղծվածը լուծել ցանկացողը. նրանից պահանջվում է անկանխակալություն և հայ մեծ գրողի կյանքի ու հայացքների ճիշտ լուսաբանում։ Նա պարտավոր է հաշվի առնել, որ Աբովյանը, լինելով որոշակի հասարակական-քաղաքական իրադրությունների ծնունդ, նաև մարդ էր, ուներ իր համակրանքներն ու հակակրանքները, սերերն ու հիասթափությունները, ոգևորություններն ու մոլորությունները, իր լուսավոր և ստվերոտ կողմերը։

Արդյոք այդպե՞ս են վարվել Վ. Ղազարյանը և նրա «հայտնագործության» մեկնաբան Նշան Մուրադյանը։ Ոչ։ Անտեսելով անառարկելի փաստերը, նրանք Ն. Մուրադյանի խոսքով՝ «հետևել են անշուք թվացող փաստերի տրամաբանությանը» («Գրական թերթ», 26. IX. 1975), պարզ իրողություններին ցանկալի ընթացք տվել։ Նրանց պրպտումների մեջ մութ բաներ շատ են մնացել։

Որպեսզի իրեն միանգամայն ազատ զգա, Ն. Մուրադյանը, Վ. Ղազարյանի հետ համակարծիք կազմած, հայտարարում է, թե Աբովյանի անհետացման հարցին վերաբերող «վավերագրերը թաքցված, ապա ոչնչացված են եղել գերագույն զգուշությամբ», որ, իբր, «արխիվներից ոչնչացվել են գործի գաղտնելիությունը բացահայտող բոլոր փաստաթղթերը» և, իբրև ապացույց, նշում «Երրորդ բաժանմունքում Աբովյանի դեմ կազմված, նրա անհետացման և Թուրքեստանովի նշանակման 105 թերթանոց, Աբովյանին թոշակ նշանակելու վերաբերյալ գործերը» («Գրական թերթ», 26. IX. 1975)։

Սա մարդկանց ապակողմնորոշող կոպիտ սխալ է, քանի որ Աբովյանի անհետացման վերաբերյալ Երրորդ բաժանմունքում ո՛չ մի գործ չի՛ կազմվել, ուր թե այդ գործը 105 թերթ ունենար կամ տնչնացվեր, և հետո՝ Աբովյանի ժառանգներին թոշակ տալու շուրջ կազմված գործերից առայժմ հայտաբերված են երեքը և զանազան այլ վավերագրեր, որոնք լիակատար պատկերացում են տալիս տվյալ հարցի ընթացքի և լուծման մասին։ Երկուսը՝ Երևանում, մեկը՝ Լենինգրադում, վավերագրերը՝ գրականության և արվեստի թանգարանում։

Արխիվներում որոնումներ կատարած ամեն ոք շատ լավ գիտի, որ երբ գործը մի հաստատության համար ավելորդ էր դառնում, մյուսում, որն հարուցում էր խնդիրը, շարունակվում էր պահվել։ Ոչնչացված նյութերը, սովորաբար, իրենց կրկնօրինակներն ու պատճեններն էին ունենում։ Աբովյանի անհետացման վերաբերող նյութերի այն մասը, որ Անդրկովկասյան դրպրոցների վերատեսչության դիվանում էր պահվում և հետո ավելորդ է դիտվել, շնորհիվ կրկնօրինակների, պահվել և այժմ էլ պահվում է ՀՍՍՀ Պետարխիվում։ Կորուստն, այսպիսով, շատ մեծ չէ։ Այս բանը երեսուն տարի առաջ պարզել է հանգուցյալ պրոֆեսոր Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը (ի դեպ, այս գյուտն իրեն է վերագրել Վ. Ղազարյանը իր նախորդ հոդվածներում)[2]։ Հին օրերում, նաև այժմ, եթե մեկը փորձեր որևէ նյութի հետքը պետական արխիվներում կորցնել, ապա կձախողվեր, որովհետև դրա համար բազմաթիվ մարդկանց տևական ջանքեր կպահանջվեին։ Պետք է աննկատելիորեն ջնջվեին և նորից

---

2 Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Նոր նյութեր Խ. Աբովյանի մասին (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), № 9. էջ 33), Վ. Ղազարյան, Խաչատուր Աբովյանի «Գործը» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1974, № 3, էջ 42)։

նոր արտադրվեին տվյալ հաստատություն ուղարկված կամ այնտեղից ուրիշ տեղեր առաքված այդ ու հետագա բոլոր գրությունների հիմնական, գործավարական և արխիվային համարները, նույն բանը պիտի կատարվեր այն բոլոր քաղաքների ու հիմնարկների դիվաններում, որտեղից ուղարկվել կամ որտեղ ստացվել էին տվյալ գրություններն ու հրահանգները, և այլն, և այլն։

Եթե այսօրվա ուսումնասիրողն իր ենթադրած, ավելի շուտ՝ ցանկացած նյութերը չի կարողանում գտնել, դա դեռ չի նշանակում, թե դրանք եղել և միտումնավոր ոչնչացվել են, այլ՝ նշանակում է, որ կա՛մ նման բան չի եղել, կամ էլ՝ դեռ չի գտնվել։ Ն. Մուրադյանը և Վ. Ղաղարյանը չպետք է մոռանային, որ Աբովյանին վերաբերող շատ կարևոր մի գործ, որ գնված է եղել Երևանի նահանգային դիվանի աշխատակիցներից, 1917 թ. ոչնչացրել են Ալեքսանդրապոլի բախկալները, շուկայում իրենց ապրանքը փաթաթելով, որի մասին վկայել է Աբովյանի թոռը մամուլում[3]։

Ենթադրությունն ու ճշմարտությունը միշտ չէ, որ համընկնում են և ճշմարիտ բանասերն իրավունք չունի մոռանալու այս։

Նշան Մուրադյանը «մեկնաբանելով» Վ. Ղաղարյանին, հայտարարում է, թե, իբր, «Կովկասյան բարձրագույն իշխանությունները Աբովյանին մեկուսացնելու ուղիներ են մշակել», իբր թե գոյություն է ունեցել «Աբովյան օպերացիա»։ Սա հիմքից գուրկ, թյուր ու մտացածին հայտարարություն է, որը ոչնչով չի փաստարկվում ու չի էլ կարելի։ Ընդհակառակը, Կովկասի բարձրագույն իշխանությունները Աբովյանին շատ բարձր էին գնահատում և, սովորաբար, նրան էին հանձնարարում Անդրկովկաս ժամանած օտարերկրացիներին առաջնորդելու պարտականությունը, այն դեպքում, երբ օտարերկրացիները միշտ էլ ենթակա էին հսկողության։ Եթե մեր «գյուտարարները» սուս դատենք, ուրեմն՝ Աբովյա՞նն էր հսկում նրանց...

Այնուհետև հայտարարվում է, որ, իբր, «1848 թ. հունվարի 11-ին Աբովյանը... պաշտոնապես համարվում է ծառայության իրավունքը կորցրած աստիճանավոր»։ Նորից անճշտություն, քանի որ դպրոցական իշխանությունները դրանից հետո Աբովյանին չէին ատեստավորի («аттестовался способным и достойным»): Այս մասին, սակայն, քիչ հետո[4]։

Հայտարարվում է նաև, թե իբրև, 1848 թ. մարտի 30-ին ժամանելով Երևան, Թուրքեստանովը «Աբովյանին կալանքի է ենթարկում իր բնակարանում՝ կարգադրելով լռել և սպասել»։ Եթե դա ճիշտ է, ապա իր բնակարանում կալանավորված Աբովյանն ինչպե՞ս էր դպրոցական գույքն ու գործերը հանձնում, ինչպե՞ս էր, որ կինն այդ չէր հասկանում։ Եթե կալանավորված Աբովյանին հսկել են ոստիկաններ, այդ չէր կարող չնկատվել, իսկ եթե Թուրքեստանովը սոսկ սաստել է, չէ՞ որ Աբովյանը հենց մարտի 30-ի գիշերը կարող էր տանից փախչել...

Իրենց «պրպտումների» ու «հայտնագործությունների» ընթացքում Ն. Մուրադյանն ու Վ. Ղաղարյանը իբր պարզել են, թե 1843 թ. Աբովյանի «Թիֆլիսից Երևան փոխադրումը եղել է ներքին գործերի մինիստրի գաղտնի նախագծով սահմանված» պատիժ («Գրական թերթ», 26. IX. 1975), մոռանալով հարցնել, թե Աբովյանն ինքը ի՞նչ կարծիքի է եղել։ Չէ՞ որ նա պարզ

[3] «Էջմիածին», 1948, № 5—6, էջ 43։

[4] Центральный государственный исторический архив СССР (ЦГИА СССР), ф. 733, оп. 82, д. 270.

գրել է, թե Երևան է փոխադրվել, որպեսզի «գոնե հոգեկան հանգիստ գտնի», որովհետև պաշտոնակիցները խանգարում էին նրա մասնավոր դպրոցի անկաշկանդ գործունեությանը, նաև հայտարարել. «Իմ յոթնամյա ծառայությունը Թիֆլիսում, իշխանության աչքի առաջ, չնայելով անընդհատ հարձակումներին և մի քանի ծառայակիցներիս անբարյացակամ վերաբերմունքին, որոնք զինվել էին իմ դեմ իրենց բոլոր զորությամբ՝ անձնական հաշիվներից գրգռված, և իմ անշահասեր աշխատանքներն ու իմ եռանդագին ցանկությունը՝ օգտակար լինել գոնե իմ հայրենակիցներին հայկույս Կովկասի, անբասիր են կացուցել ինձ ինչպես մերձավոր, նույնպես և բարձր իշխանության առաջ»[5]։ Ինչպե՞ս կարելի է անտեսել Երևան փոխադրվելու մյուս շարժառիթները, որոնցից ամենավճռականը Ներսես Աշտարակեցու կաթողիկոս ընտրվելն էր (1843 թ. ամառը)։ Այդ իրադարձությամբ խանդավառված՝ Աբովյանը կարծում էր, թե Աշտարակեցու հովանու տակ ու նրա աջակցությամբ, ի վերջո, պիտի կարողանա մարմին տալ իր նվիրական երազանքներին և հիմքից սկսելով՝ բաղձալի ավարտի հասցնել հայության լուսավորության շենքը, որ արմատապես պիտի հեղաշրջեր ազգի տնտեսական ու հոգևոր կյանքի պայմանները, սկիզբ գնելով նոր վերածնության։ Նա որոշում է անգամ թողնել ընտանիքը և աշակերտների հետ վանք վերադառնալ։ Իր իսկ խոստովանությամբ՝ նա ո՛չ թե շտապում, այլ սուրում, թռչում է դեպի Երևան. «...Ընդոտն հարեալ զաշխարհս տարաձիգ՝ առ մայրն հաւատոյ դիմեցի ուխտիւ սրբութեան... աղբեր լուսոյ տանս Թորգոմեան։ Ասեմ՝ դիմեցի, բայց սխալիմ յոյժ, թևեցի...»[6]։

Ի լրումն այդ ամենի նշենք նաև, որ 1843 թ. գարնանը կազմված տարեկան հաշվետվության մեջ, որ ներկայացվել է լուսավորության մինիստրին, Աբովյանի ղեկավարած Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանը համարվել է լավագույններից մեկը[7]։ Աբովյանի խոսքն այդ ժամանակ այնքան կշիռ ուներ, որ Անդրկովկասի գլխավոր կառավարիչ Նայդհարդը, հարգելով նրա միջնորդությունը, որոշում է օգնություն ցույց տալ 1840 թ. երկրաշարժից կործանված Ակոռի գյուղի բնակիչներին[8]։ Մորից Վագները, որ Աբովյանի բարեկամներից էր, ողջունել է նրա նշանակումը։ Իր գրքում քննադատելով հանդերձ ռուսական նոր վարչակարգը Հայաստանում, Աբովյանի Երևան փոխադրվելը համարել է ուրախալի[9]։ Ե՞րբ է պատահել, որ պատիժը ուրախություն համարեն։

Նոր «հայտնագործության» ամենամեծ անակնկալը, սակայն, Ներսես Աշտարակեցուն «դիմազերծելու» անհասկանալի ձգտումն է։ Նշան Մուրադյանը և Վ. Ղաղարյանը՝ մոռացած խիղճ ու հոգի, գրում են, թե Աշտարակեցու կողմից Աբովյանին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում աշխատանք տալը կանխամտածված կեղծիք է եղել, որպեսզի ցարիզմը կարողանար նրան գոգանալ։ Ն. Մուրադյանը գրում է. «...մեջտեղ է նետվում կաթողիկոսի կեղծ հրավերը. չէ՞ որ դժվար չէր պատճառաբանել Երևանից Թիֆլիս ընկած ճա-

---

5 «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», հ. I, Երևան, 1940, էջ 145։

6 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. X, Երևան, 1961, էջ 295։

7 ЦГИА СССР, ֆ. 733, գ. 969, թ. 18ա։

8 Պ. Հակոբյան, Անծանոթ էջեր Խ. Աբովյանի կյանքից ու գործունեությունից (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 10, էջ 78—85)։

9 M. Wagner, Reise nach dem Ararat, Stutgartt und Tübingen, 1848, S. 85.

նապարհին անհայտանալը...» («Գրական թերթ», 26. IX. 1975)։ Այսպես կարող են գրել միայն արկածային վեպերում։ Ինչպե՞ս կարելի է հեշտ ու հանգիստ մեղադրել մի մարդու, որը պաշտելի անձ էր հայ ժողովրդի և Աբովյանի համար։ Նրանք պիտի հասկանային, որ եթե Աբովյանն իսկապես վտանգավոր քաղաքական հանցագործ լիներ, ապա ցարական կառավարության համար դժվարություն չպիտի ներկայացներ նրան վերացնելը, այն էլ՝ խուլ Երևանում, ուր բաղմաթիվ էին չպարզված սպանությունները, որոնցից Աբովյանն ևս սարսափած էր (ապացույց նրա «Սոնա» պոեմը)։

Որպեսզի մեկընդմիշտ պարզ դառնա, որ Ներսիսյան դպրոցում Աբովյանին աշխատանք տալը հանրահայտ ու անվիճելի իրողություն է եղել և ո՞չ կեղծիք, ինչպես այժմ հայտարարում են Նշան Մուրադյանն ու Վ. Ղաղարյանը, վերհիշենք մի քանի փաստ։ Արդեն 1848 թ. հունվարի 5—19-ը անցկացնելով Թիֆլիսում, Աբովյանը հանդիպել էր Ներսես Աշտարակեցուն, տեղեկացել նրա դիտավորությանը՝ իրեն վստահել Ներսիսյան դպրոցի տեսչությունը, և նույն օրերին այդ մասին պաշտոնապես զեկուցել Անդրկովկասի ուսումնական մասի կառավարչին և դպրոցների վերատեսչությանը[10]։

Երևան վերադառնալուց հետո, փետրվարի 4-ին, Աբովյանն հատուկ նամակ է գրում Հովսեփ Օրբելուն և խնդրում իմանալ ու հայտնել, թե Ներսեսն ի՞նչ կարգադրություն է արել իր վերաբերյալ[11]։ Փետրվարի 6-ին Աբովյանի սիրելի աշակերտ Գ. Գեղամյանը Թիֆլիսից նրան գրում էր. «Աշակերտք, թե գիմնազիայի և թե այլ ուսումնարանաց, գլխները բարձրացրել են և անհամբեր ձեր գալստյանն են սպասում, որ իսկույն գան ձեզ մոտ»[12]։ Փետրվարի 21-ին Ներսեսի հանձնարարությամբ՝ Աբովյանին Թիֆլիս է հրավիրում Կարապետ Շահնազարյանը, «առ ի կատար ածել զհայկական մանկունս յուսմունս կարևորագոյնս»[13]։ Փետրվարի 27-ին Գ. Գեղամյանը Թիֆլիսից գրում է Աբովյանին. «Պարոն Առվանովիցն իմացա, թե կաթողիկոսն ձեզ գրել է գալ»[14]։ Մարտի 3-ին Ներսեսը պաշտոնապես, № 75 կոնդակով, դիմում է ուսումնական մասի կառավարիչ Սեմյոնովին՝ ազատել Աբովյանին ներկա աշխատանքից և ուղարկել իր տրամադրության տակ[15]։ Մարտի 6-ին, Ներսեսի հրավերն ստանալուց և վերջնական վճիռ կայացնելուց հետո, Աբովյանը հույժ կարևոր զեկույցով խնդրում է դպրոցների վերատեսչին՝ արձակել իրեն ուսումնարանական գերատեսչությունից և տեղը նշանակել ուրիշի[16]։ Մարտի 9-ին ուսումնական մասի կառավարիչ Սեմյոնովը Ներսեսի հարգարժան միջնորդագրի հիման վրա կարգադրում է՝ ազատել Աբովյանին իր ներկա պաշտոնից և ուղարկել կաթողիկոսի տրամադրության տակ։ Այդ մասին

---

10 «Գործ», 1917, № 7—8, էջ 60։ «Այս ամեն Թիֆլիսում եղածս ժամանակ, ես պատիվ ունեցա ինչպես նորին գերազանցություն ուսումնարանական մասի պ. կառավարչին, այնպես էլ Ձերդ բարեծննդությանը զեկուցելու հայոց կաթողիկոսի մտադրությունը՝ պաշտոն տալ ինձ Թիֆլիսի հայոց սեմինարիայում»։ Աբովյանը Թիֆլիսում եղել է 1848 թ. հունվարի 5—19-ը։

11 «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», հ. II, Երևան, 1948, էջ 184։

12 Նույն տեղում, էջ 184։

13 Նույն տեղում, հ. I, էջ 222։

14 Խ. Աբովյանի դիվան, № 251։

15 Այդ մասին հիշատակությունը տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 126/399, թ. 18։

16 «Գործ», 1917, № 7—8, էջ 60—61։ Բնագիրը՝ ՀՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 1, դ. 1726, թ. 30։

հատուկ գրությամբ (անտիպ) ծանուցվում է Ներսեսին (№ 215)[17]։ Մարտի 11-ին վերատեսուչն հաղորդում է Աբովյանին, որ «արձակվում եք ձեր վարած պաշտոնից և ուսումնարանական գերատեսչության ծառայությունից՝ հայոց հոգևոր դպրոցը մտնելու համար»[18]։ Մարտի 15-ին Աբովյանն ստանում է իր ազատման հրամանը (մակագրություն իր ձեռքով)։ Մարտի 30-ին Թուրքիստանովը, որ ժամանակավորապես փոխարինելու էր Աբովյանին, ժամանում է Երևան։ Աբովյանն սկսում է հանձնել գործերը[19]։ Կնոջ վկայությամբ՝ Աբովյանն ասել է, թե ցավում է, որ որոշել է փոխել աշխատանքի բնույթը[20]։ Ապրիլի 8-ին Երևանի գավառապետը հաղորդում է Թիֆլիս, Ներսեսին, որ Աբովյանը «На рассвете 2 апреля со своей квартиры неизвестно куда отлучился и до сего времени, при всех принятых мерах к розысканию, нигде никаких следов об нем не открыто. Он, по объяснению его домашних, за три дня до отлучки впал в задумчивость, почти не употреблял никакой пищи, мало говорил, не раздевался и, по-видимому, страдал бессонницею; уходя, он взял только на себя, кроме бывшего на нем платья, шинель и обыкновенную фуражку»[21]։ Ապրիլի 14-ին այս նույն լուրը Ներսեսին հաղորդում է նաև ուսումնական մասի կառավարիչը, ավելացնելով, որ Երևանի քաղաքային ոստիկանությունը հետաքննում է Աբովյանի անհետացման հանգամանքները[22]։ Երկու գրություններն էլ Ներսեսն ստանում է ապրիլի 15-ին և սպասում քննության արդյունքներին[23]։

Սրանք են իրական փաստերը, ուր կասկածելի ոչինչ չկա։ Ներսիսյան դպրոցում աշխատանքի անցնելը Աբովյանի և Ներսես Աշտարակեցու երկուստեք բուռն ցանկությունն է եղել։ Այդ որոշված էր դեռ 1847 թ. ամառը, ե Աբովյանի գործընկերներն էին լինելու Նազարյանցը և Մ. Էմինը։ Ներսեսը նրան կեղծ հրավեր չի ուղղել, ընդհակառակը՝ Աբովյանն է որոշ երկընտրանք ապրել։ Ավելին, Ներսեսը հետագայում հոգ է տարել Աբովյանի անօգնական ընտանիքի նկատմամբ՝ 1850 թ. գրելով Լազարյաններին. «Ապովեանն անյայտացաւ ամենևին առանց հետոց, և Վարդան որդի նորայ 10 ամաց և Զարման դուստր նորա եօթն ամաց մնացին որբք, մայր նոցա թախանձեալ զմեզ՝ խոստացաք վասն որդւոյն նորա խնդրել Զեզ և վասն դստերն խնդրել... կնէյնայ Վօրոնցովին՝ ընկալնուլ իւր ինստիտուդ»[24]։ Կան և ուրիշ վավերագրեր, որ ավելորդ ենք համարում հիշել։ Ներսեսը ո՛չ մի գաղտնի նամակ չի գրել Աբովյանի մասին։ Կեղծիք է՝ «1848 թ. մարտի 3-ին կառավարչապետին հղած Ներսես Աշտարակեցու գրությունը «անհանգիստ Աբովյանի մասին», որ «վկայակոչում» է Վ. Ղազարյանը («Գրական թերթ», 24. IX. 1976)։ Այդպիսի նամակ գոյություն չունի։ Այն Վ. Ղազարյանն է հորինել։

---

17 Մատենադարան, նշվ. վավերագիրը։

18 «Գործ», էջ 61։ Բնագիրը՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, գ. 1726, թ. 31—32։

19 Նույն տեղում, էջ 61։

20 Բնագիրը՝ Խ. Աբովյանի դիվան, № 593։ Թարգմանությունը՝ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հ. II, էջ 267։

21 Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 126/399, թ. 21։

22 Նույն տեղում, թ. 22։

23 Նույն տեղում, թ. 21 և 22, մակագրություններ։

24 Վավերագիրը Մոսկվայի արխիվներից հայտնաբերել և քաղվածքը մեզ է տրամադրել բանասեր Գրիգոր Հարությունյանը, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը։

Եթե Ներսեսը ուզենար կործանել Աբովյանին, ապա այդ շատ ավելի վաղ կարող էր անել. 1847 թ. հունիսին հայ մամուլը դատաստան էր պահանջում Աբովյանի դեմ, որը Արարատյան վերելքներով «պղծել» էր ազգային սրբությունները. չանցած մի ամիս՝ բողոքում են Աբովյանի բարոյական նկարագրի դեմ, վերագրելով նրան այնպիսի արատներ, որոնք ենթակա էին մեկուսացման և Սիբիր աքսորվելու։ Ներսեսն անտեսում է այդ հրեշավոր զրպարտանքները, քանի որ լավ գիտեր, թե դրանք ինչ անմաքուր աղբյուրից էին ծագում և ինչ հեռագնաց նպատակ ունեին։ Ներսիսյան դպրոցի նոր տեսչի խնդիրն էր մեջտեղում, որ արդեն այդ ժամանակ հեռատես ու մեծ հայրենասեր Ներսես Աշտարակեցին վճռել էր վստահել Աբովյանին։

«Հայտնագործության» հետամտողներն ավելի են առաջ անցել և իրենց կարծիքով՝ հանցագործներին գտել։ Նրանք ասում են. եթե Ներսես Աշտարակեցին, Թուրքեստանովը և Բլավատսկին Աբովյանի անհետացման գլխավոր հանցագործները չեն, ապա ինչո՞ւ են նրանք նույն ապրիլ ամսին փոխարքայի կողմից պարգևատրման ներկայացվել։ Ճշգրիտ երևալու համար ավելացնում ենք նաև, որ փոխարքա Վորոնցովը Թուրքեստանովին, Բլավատսկուն և Ներսեսին հաջորդաբար պարգևի է ներկայացրել 1848 թ. «ապրիլի 7-ին, 10-ին և 19-ին» («Գրական թերթ», 24. IX. 1976)։ Բայց չէ՞ որ նման մի խնդիր մինչև Վորոնցովի կողմից ընթացք ստանալը պետք է նախապատրաստվեր, որի համար կպահանջվեր առնվազն մեկ ամիս, եթե ո՛չ ավելի։ Վարկածի հեղինակներն իրենց նեղություն տվե՞լ են պարզել, թե հարցն ե՞րբ և ո՞վ է առաջինը հարուցել։ Թուրքեստանովը Աբովյանի անհետացման մասին իր վերադասին զեկուցել է ապրիլի 8-ին[25], որը կարող էր այն ստանալ ապրիլի 11-ից ոչ շուտ։ Բլավատսկին փոխարքա Վորոնցովին զեկուցել է ապրիլի 26-ին, որ կարող էր ստացվել 29-ից ո՛չ առաջ[26]։ Աշտարակեցին Աբովյանի անհետացման մասին լուր է ստացել ապրիլի 15-ին միայն (կա ստացման մասին Աշտարակեցու նշումը)։ Վորոնցովը գոնե այս դեպքում ձևականությունը պետք է պահպաներ և հիշյալ մարդկանց պարգևի ներկայացներ ապրիլի 30-ից ո՛չ առաջ, այսինքն՝ Նշան Մուրադյանի և Վ. Ղազարյանի մատնանշած վերջին ամսաթվից տասն օր հետո միայն։

Վերջապես՝ որոշակի հայտնի է, որ Բլավատսկին պարգևատրվել է 1847 թ. Սարդարապատի ջրանցքը վերականգնելու համար[27], մի սքանչելի ձեռնարկում, որի մասին գովասանական էջեր է գրել Աբովյանն իր «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» երկում, որը, չգիտես ինչու, մոռացել են։ Աբովյանն ու Բլավատսկին, չնայած երբեմնի գժտություններին, 1847—1848 թթ. հաշտ ու մտերիմ էին. միասին ճամփորդել էին դեպի Անի, երկուսով վեճի մտել և գրազ բռնել Երևանի փոստապետ Քալանթարյանի հետ և հերքելու համար Արարատի գագաթը բարձրանալու անկարելիության շուրջ պտտվող դարավոր առասպելն ու բամբասանքները, վճռել 1848 թ. միասին բարձրանալ Արարատի գագաթը[28]։ Մի՞թե Աբովյանն այնքան միամիտ էր, որ չկարողանար թշնամուն բարեկամից զատել և նրան փառաբաներ։

---

25 «Գործ», 1917, № 7—8, էջ 62։

26 «Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею» (Акты), т. X, стр. 630, «Արձագանք», 1894, № 123 (մեջ է բերված Աղ. Երիցյանցի հոդվածում)։

27 ЦГИА СССР, ф. 1268, g. 2, գ. 923։

28 «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», հ. II, էջ 188—190։

Հոդվածագիրներին միանգամայն անծանոթ է Թուրքեստանովի անձնավորությունը։ Ի՞նչ հիմունքով են ցեխ շպրտում նրա վրա, երբ վերջինս իր զեկուցագրերում Աբովյանի մասին միայն լավն է գրել, անգամ հարց բարձրացրել, որ նրա կնոջը տրվի հավելյալ օրերի (մարտի 11—29-ի) համար ամուսնու աշխատավարձը։ Թուրքեստանովը վրացի երիտասարդ էր, ավարտել էր Թիֆլիսի գիմնազիան, հաճախ էր վերատեսչության հանձնարարությամբ փոխարինում այս կամ այն ուսուցչին ու տեսչին, աշակերտներ տանում Մոսկվայի և Պետերբուրգի համալսարաններ և այլն։ Նրան օրենքով երեք տարին մեկ հասնում էր աստիճան։

Վերջապես՝ Վորոնցովն ու կինը լավ էին վերաբերվում Աբովյանին, 1848 թ. հունվարի 15—16-ին Աբովյանն ընդունելության էր արժանացել նրանց կողմից և առաջարկություն ստացել դառնալու Տփղիսի Նունեյան դպրոցի տեսուչ, մի հաստատության, որի հովանավորը Վորոնցովի կինն էր[29]։ Քաղաքական հանցագործին մի՞թե նրանք այդպիսի պատվաբեր առաջարկ կանեին։ Այս բոլորի համար վավերագրեր կան, որոնք անկարելի է մոռացության մատնել։

Աբովյանն ունեցել է գաղափարական հակառակորդներ և առերես բարեկամներ և՛ հայերից, և՛ մեծապետական շովինիստներից։ Դրանց բոլորի անունները մեզ հայտնի են. Արզանյան եղբայրներ, Առաքել Արարատյան, Բոգդան Արարատովի, Խաչատուր Մարգանյան, Աբրովրե Կարնեցի, Հովսեփ Տեր-Մարուքյան, Կարապետ Բագրատունի, Կարապետ Շահնազարյան, Գաբրիել Շադինյան, Ստեփան Մատինյան, ուսուցիչ Ֆիլադելֆին, գնդապետ Տուրչանինով և այլն։ Սրանք են թունավորել Աբովյանի կյանքը և մղել հանցափորձության կամ այնպիսի քայլերի, որոնց ընթացքում նա զոհվեց։ Աբովյանը խավար ժամանակի զոհ է և ո՛չ մատնությամբ Սիբիր աքսորված։ Պատասխանատուն՝ հայկական իրականությունը։

Հանգուցյալ ակադեմիկոս և հանրաճանաչ բժիշկ Լևոն Հովհաննիսյանը տարիներ առաջ հանգուցյալ աբովյանագետ Հրայր Մուրադյանին և մեզ պատմել է, որ ինքն երիտասարդ տարիներին հրավիրվել է երևանցի մի մահամերձ հիվանդի մոտ, որը վերջին շնչում խոստովանել է, թե ինքը մասնակցել է Աբովյանի սպանությանն ու թաղմանը։ Բայց այդպիսի վկայությանը մենք կիտական արժանահավատություն չենք տալիս։ Աբովյանին քաղաքական հանցագործ հռչակելը համազոր է նրան, որ հայ մեծ գրողն ու քաղաքացին վերջին շրջանում փոխել է իր քաղաքական կողմնորոշումը, որի համար և ենթարկվել է մի պատժի, որպիսին ցարական բանտերի պատմությունը չի տեսել երբեք։

Բայց իսկապե՞ս Աբովյանը քաղաքական հանցագործ էր և որո՞նք են վերոհիշյալ ընկերների պատկերացմամբ նրա ծանրագույն հանցանքները։ Քննենք մեկ առ մեկ Վ. Ղազարյանի «փաստարկները»։

«Հանցանք» I. «Նախաշավիղի» ապօրինի տպագրությունը... կառավարական բարձր մակարդակով քննությունը բացահայտեց հեղինակի դավանած

---

29 Նույն տեղում, էջ 143. «Բարոն Ա. ֆոն Նիկոլայսն պատիվ ունի հայտնելու պարոն Աբովյանին, որ նորին գերազանցություն իշխան Վորոնցովը մեծ ուրախությամբ կընդունի նրան վաղն (այսինքն՝ 1848 թ. հունվարի 16-ին—Պ. Հ.) առավոտյան ժ. 8½-ին» (բնագիրը ֆրանսերեն է)։ Գ. Ստեփանյան, Առաքել Արարատյանի երկու ձեռագիր տետրակները (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1948, № 9, էջ 103)։

հայացքների վտանգավորությունը և նրա դեմ քաղաքական գործ հարուցվեց» («Գրական թերթ», 26. IX. 1975)։ Գլխավոր դերը հատկացվում է Բենկենդորֆին։

Սա մտացածին, կեղծ մեղադրանք է և արդյունք տարրական բաներ չիմանալու։ Քաղաքական գործերը քննում էր Երրորդ բաժանմունքի առաջին «էքսպեդիցիան» և խիստ գաղտնի։ Աբովյանի «Նախաշավիղի» վերաբերյալ նման բան չի՛ արվել։ Այն ապօրինի չի՛ տպագրվել, և դրա համար Աբովյանը երբեք և ո՛չ ոքի կողմից հանդիմանության չի արժանացել։ Այդ դասագրքի կազմելը միշտ էլ դիտվել է իբրև ուշագրավ գործ՝ «особый труд» և հիշատակվել Անդրկովկասյան դպրոցների ուսուցիչների կատարած ուշագրավ աշխատանքների մեջ (տե՛ս 1838—1839 թթ. հաշվետվությունները)[30]։ «Աբովյանի այդ դիրքը հորինելը ցույց է տալիս նրա գովանի ուսումնասիրությունը և արժանի է խրախուսանաց իբրև առաջին փորձ, վասն զի այսպիսի նորամուծությունքը ամեն անգամ չեն հաջողվում իրանց մայրենի լեզվի նույնիսկ ամենատաղանդավոր հեղափոխողներին»,— ասված է այդ գրքի քննության արձանագրության մեջ, 1842 թ.[31]։ «Նախաշավիղի» գործածությանն, իբրև դասագիրք, խանգարել են Թիֆլիսի գիմնազիայի մանկավարժական խորհուրդը և առաջին հերթին նրա հայ անդամները, որի պատճառները բացատրել է Աբովյանը 1847 թ., երբ անդրադարձել է իր դասագրքերի և «Նախաշավիղի» բախտին, որը տասը տարի առաջ տպագրված լինելով՝ «առանց գործածելու... անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՛ համար, որ Թիֆլիսի գիմնազիայի խորհուրդը... չիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովրդին և հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից ոմանց կարծիքի վրա, մարդիկ, որոնք,— նրանց կշտամբելու համար չէ, որ ասում եմ,— նոր մանկավարժությունը գիտեն չինացուց ո՛չ լավ, ո՛չ էլ վատ, գիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հասարակ ժողովրդին, ընդհանուրին հասկանալի լեզվով... Հանգուցյալ ֆլիգել-ադյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ գնահատելով՝ հավանություն տվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նույն (Թիֆլիսի) գիմնազիայի խորհուրդը չբարեհաճեց գործադրության թույլատրել միայն նրա՛ համար, որ դրանք իմ աշխատություններն էին»[32]։

Աբովյանի դասագրքի խանգարողներն են՝ Արզանյան Դավիթ, Արարատյան Առաքել, Մարդանյան Խաչատուր, Կարապետ արքեպիսկոպոս։ Եթե Աբովյանի դասագիրքն ընդունվեր, գործածությունից կհանվեր Արզանյանների դասագիրքը, իսկ Արարատյանը, խանգարելով Աբովյանին, ուզում էր սեփական դասագրքի համար ճանապարհ հարթել։ Կարապետ արքեպիսկոպոսը դեմ էր աշխարհաբարին և պաշտպանում էր գրաբարի շահերը։ Ի՞նչ գործ ունեն այս բոլորի մեջ Երրորդ բաժանմունքը, Բենկենդորֆը, երբ վերջինիս Աբովյանը միշտ էլ իր խրախուսողներից է համարել։ Այո՛, «Նախաշավիղի» ձախողումը ճակատագրական դեր է խաղացել Աբովյանի կյանքում, այնքան, որ երբ

30 ЦГИА СССР, ф. 733, о. 95, д. 943, л. 17 և д. 948, л. 17բ։

31 «Արձագանք», 1896, № 102, Աղ. Երիցյանցի հրապարակումը։

32 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VII, Երևան, 1956, էջ 195—196։

1844 թ. սկզբին նրան առաջարկվել է դիրքը վերանայել և տպագրության ներկայացնել, հրաժարվել է, որի պատճառները բնավ էլ քաղաքական չէին։

«Ներողություն խնդրելու պետի կարգադրությամբ... Կովկասից միայն նրա դեմ է «գործ» հարուցվել» և այլն («Գրական թերթ», 26. IX. 1975), գրելով այս տողերը, արդյոք մտածե՞լ է հոդվածագիրը, թե ինչպես է ապակողմնորոշում ընթերցողին։ Մի՞թե Ն. Մուրադյանն ու Վ. Ղազարյանը ծանոթ չեն դասագրքերի տպագրման կարգին Անդրկովկասում։ Գրքերն այստեղ տպագրվում էին կա՛մ հեղինակների միջոցներով, կա՛մ որևէ բարերարի օժանդակությամբ և կա՛մ էլ՝ իշխանությունից փոխարինաբար ստացած դրամով, որ ժամանակի ընթացքում վերադարձվում էր։ Իր գրքի ծախքերը Աբովյանն ինքն էր հոգացել և պարտքի տակ ընկել։ Իսկ տպագրման թույլատվությունը տեղի դպրոցների վերատեսուչ Հասսենմյուլլերն էր տվել 1838 թ., որը, սակայն, 1839 թ. սկզբին բանտարկվում է, որովհետև թղթախաղի և այլ մոլությունների ընթացքում վատնել էր իր տրամադրության տակ դրված պետական գումարները՝ 50 000 ռուբլի, որով դպրոցներ պիտի կառուցվեին։ Այդ գործի համար հարցաքննվել են ուսուցիչներ Ն. Դեմենտևը, Դ. Արզանյանը, Ի. Շեստոկովը, Վ. Ֆիլիպևը, Ա. Ֆիլադելֆինը, Զ. Ղորղանյանը և ուրիշներ։ Աբովյանը ո՛չ մի առնչություն չի ունեցել։ Պահպանվել են հետաքննության բոլոր նյութերը[33]։ Աբովյանը դրանից հետո հարմար է գտել տպագրությունը դադարեցնել և դիմել բարձր իշխանությունների օժանդակությանը։ Պետերբուրգի նրա բարեկամները խնդրել են Բենկենդորֆի միջամտությունը, որը և չի զլացել։ Ի դեպ, նա նման միջնորդություն արել է նաև տաղանդավոր նկարիչ Ատեփանոս Ներսիսյանի համար։

«Նախաշավիղի» մասին շատ փաստաթղթեր են պահպանվել, և գրանցից տ՛չ մեկի մեջ այդ գրքի տպագրության փորձը ապօրինի չի համարվել։ Հասսենմյուլլերի անկումից հետո Անդրկովկասյան դպրոցների վիճակն ստուգող կառավարական հատուկ հանձնաժողովի արձանագրության մեջ (1839, հոկտեմբեր) Աբովյանի մասին ասված է. «Հաստիքավոր տեսուչ Խաչատուր Աբովյանը եռանդուն մարդ է և իրեն բացառապես նվիրել է պատանեկության դաստիարակությանը... Նրա ջանքերի շնորհիվ գավառական դպրոցը պահվում է հրաշալի վիճակում»[34]։ Ինչպե՞ս կարող էր այս տողերը գրողը, որ լուսավորության մինիստրության ղեկավարներից մեկն էր՝ Պ. Գաևսկին, քաղաքական հանցագործին նման գնահատական տալ և անտեսել նրա ապօրինի գործերը։

Բայց ինչի՞ց են իրենց գլուխը կորցրել մեր հեղինակները, որոնք, ի դեպ, Աբովյանի երկերը և նրա մասին եղած նյութերը կարդալու նոր «մեթոդ» են «հայտնագործել»։ Ամեն ինչ նրանք հակառակ իմաստով են վերծանում, ինչպես ծուռ հայելիների թագավորության մեջ, և ուրիշների վաղուց հայտնաբերած և օգտագործած նյութերը գյուտ հռչակում։ Այդպես և Բենկենդորֆի 1839 թ. հունիսի 13-ի միջնորդությունը Աբովյանի վերաբերյալ[35]։ Թյուրիմացություններից խուսափելու համար այն մեջ ենք բերում ամբողջությամբ.

---

33 ՎՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 2, ց. 1, գ. 5253 (հին՝ 4333) և 5974 (հին՝ 5260), ЦГИА СССР, ֆ. 1268, ց. 2, գ. 736 և ֆ. 733, ց. 82, գ. 55 և այլն։

34 ЦГИА СССР, ֆ. 733, ց. 82, գ. 68։

35 Նույն տեղում, գ. 42, թ. 51։

Его Высокопревосходительству С. С. Уварову

13 июня 1839. № 2096

Милостивый государь
Сергей Семенович.

Армянский дворянин *Хачатур Обовьян,* сопутствовавший некогда профессору Парроту на вершину горы Арарата и обучавшийся впоследствии с высочайшего соизволения его величества в Дерптском университете, приобрел там все сведения, потребные для первоначального практического образования юношества. Возвратясь на родину, несмотря на выгодное предложение университета, желавшего его оставить учителем восточных языков, он посвятил себя на распространение полезных сведений между туземцами, особенно в отношении промышленности. Занимая теперь место учителя в народной школе в Тифлисе, он, по усердию к своему делу, перевел и обработал несколько полезных для юношества сочинений, но не мог еще напечатать их по недостатку средств.

Как он известен привязанностью своею к России и преданностью государю, то я долгом поставляю поручить его милостивому вниманию Вашего высокопревосходительства и покорнейше просить Вас, милостивый государь, доставить ему, буде возможно, средства к изданию полезных его сочинений.

С совершенным почтением и преданностью честь имею быть

Вашего высокопревосходительства
покорнейший слуга
Граф Бенкендорф

III բաժանմունքի դիվանում (շիֆր՝ ֆ. 109, ցուցակ 69), 1839 թ. մի մատյանում, որ խորագրված է «По просьбам разных лиц, оставленных без производства» *և որի մեջ գրանցված գործերի մեծագույն մասը հենց III բաժանմունքը հետագայում ավելորդ է համարել պահել, իբրև նրա խնդիրներին չառնչվող նյութեր, № 433-ի տակ հիշվում է «Գործ հայ ազնվական Խաչատուր Աբովյանի աշխատությունների հրատարակությանն օժանդակություն ցույց տալու մասին»* («Дело о содействии армянскому дворянину Хачатуру Обовьяну в издании его сочинений»), *բաղկացած ընդամենը երեք թերթից, որոնք պետք է լինեին Բենկենդորֆի վերոհիշյալ միջնորդության սևագրությունը և Ս. Ուվարովից ու Վրաստանի գլխավոր կառավարիչ գեներալ Գոլովինից նրա ստացած պատասխանները. առաջինը՝ մեկ թերթի վրա, վերջինը՝ երկու թերթ։ Բենկենդորֆի այս գրությունն Ուվարովն ստացել է հունիսի 14-ին և կարգադրել. «Պահանջել աշխատությունները և հարցնել՝ Աբովյանն ի՞նչ ձևի օգնություն է ցանկանում ստանալ, որի մասին և տեղեկացնել կոմս Բենկենդորֆին»։ Պահպանվել են նաև այս գրությունը և մյուս բոլոր նյութերը։ Երրորդ բաժանմունքում եղած երեք թերթի կորուստը ոչինչ չի նշանակում, որովհետև նրանց բովանդակությունը պարզ է։*

Այստեղ չկա ո՛չ մի երկիմաստ խոսք ու միտք. Բենկենդորֆը Աբովյանին օժանդակության համար միջնորդություն է արել և ո՛չ դաղտնի հրաման արձակել։ Երկրամասի տնտեսական-կրթական կյանքին նպաստ բերողները խրախուսվում էին, և դրա համար բազմաթիվ օրինակներ կան։ Աշխարհաբար գիրք գրելը հանցանք չէր, և ընդհակառակը, ակադեմիան գտնում էր, որ Աբովյանի ռուս-հայ քերականությունը «պիտի հրատարակվի հայ ժողովրդական լեզվով, որով խոսում են Ռուսահայաստանում»[36]։ Աբովյանն իսկապես նվիրված էր Ռուսաստանին, և Բենկենդորֆը չէր կարող ասել, թե նա թշնամի է Ռուսաստանին ու թագավորին, ինչպես միամտություն ունի կարծելու Վ. Ղազարյանը։ Բենկենդորֆի միջնորդության մանրամասներին Աբովյանը տեղյակ էր։ Համապատասխան դրությունների պատճենները հանձնվել են նրան և նրա ցանկությունը՝ «Пособие, которое Абовьян желает получить, состоит в том, чтобы книги сии были напечатаны на казенный счет»,— հաղորդվել է մինիստրին 1839 թ. դեկտեմբերի 6-ին[37]։ Պետական միջոցներով ո՛չ մի գիրք չէր կարող տպագրվել առանց նախապես քննության ենթարկվելու։ Այդ կարգը գործել է միշտ և ամենուր։ Աբովյանի նկատմամբ չարամտություն չի՛ եղել։ Ընդհակառակը, 1840 թ. փետրվարին կազմված հաշվետվության մեջ Աբովյանն հիշվում է լավագույն ուսուցիչների շարքում, որոնք աչքի են ընկնում իրենց «исправностью, усердием, успехами преподавания и трудами на службе заслуживают особенного внимания»[38]։ Վերջապես, Աբովյանի իոկ վկայությամբ՝ Երրորդ բաժանմունքի պետի հատուկ հանձնարարությամբ ինքն սկսում է ուսումնասիրել քրդերի ու եզիդիների կյանքն ու կենցաղը և 1846 թ. մի ընդարձակ աշխատություն ներկայացնում[39]։ Ինչպե՞ս կարելի է այս բոլորը մոռանալ և ամեն բանի քաղաքական գունավորում տալ։ Կարիք կա՞ր վերհիշել Բենկենդորֆի և Աբովյանի անձնական փոխհարաբերությունները։ Չէ՞ որ դա հոգուտ վարկածի չի խոսում։

Այլ է ծրագրված հալածանքը, այլ՝ դարի հեղձուցիչ մթնոլորտը, որի մեջ ապրում ու ստեղծագործում էր Աբովյանը։ Կա՞ր, արդյոք, թվածս անձանց՝ Աբովյանի հանդեպ տածած թշնամանքի մեջ անձնական շարժառիթներից բացի նաև ցարի կամ ժանդարմերիայի պետի թելադրանք, այդ դեռ պետք է պարզել։ Թե Բենկենդորֆն ո՞վ էր և ինչ մոայլ դեր է կատարել Նիկոլաևյան դարաշրջանում, հանրահայտ է։ Բայց անծանոթ չէ նաև, որ նա էլ, կայսրն էլ լիբերալ խաղեր սիրել են։ Առկա փաստերից դատելով՝ Աբովյանի վերաբերմամբ վերջինն է կիրառվել։

«Հանցանք» II. «Երևանում... նա տոգորվում է ռուս հեղափոխական դեմոկրատների և ամենից առաջ Վ. Գ. Բելինսկու գաղափարներով և դրանց ոգով գրում իր ստեղծագործությունները... որ իշխանության աչքում նրան դարձնում է... քաղաքականապես անվստահելի աստիճանավոր...» («Գրական թերթ», 24. IX. 1976 թ.)։ Սրա ապացույցը Վ. Ղազարյանի «15-ամյա որոնումները» և հոդվածներն են Հայաստանի արխիվների բանբերում և այլուր,

---

36 «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հ. I, էջ 321։
37 ЦГИА СССР, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 54։
38 Նույն տեղում, ց. 95, գ. 948, թ. 26բ։
39 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VII, էջ 151 և հ. X, էջ 293։

ինչպես նաև Նշան Մուրադյանի հիացական հանձնարարությունը։ Հանցանշանն այն է, որ Աբովյանը Երևանի գավառական դպրոցի համար բաժանորդագրվել է «Отечественные записки» ամսագիրը։

Ավելի միամիտ պատճառաբանություն, քան այս, դժվար է ենթադրել։ Որ Աբովյանի ուշադրությունն է գրավել ռուսական առաջադիմական ամսագիրը, կարևոր է, սակայն դա հայտնի էր քառորդ դար առաջ, Մ. Սանթրոսյանի, Վ. Պարտիզունու աշխատություններից և մեր հրապարակումներից[40], և նորություն չէ։ Բայց որ «Отечественные записки» ամսագիրն ստանալը ոտով-գլխով անհետացման ենթակա քաղաքական հանցագործություն է եղել, սա արդեն «հայտնություն» է։ Եթե այդպես լիներ, մինչև Աբովյանի հերթը հասնելը պետք է տաժանակրության քշվեին կամ կախաղան հանվեին ամսագրի խմբագիր Կրաևսկին, բոլոր հոդվածագիրները, բաժնի վարիչները, հատկապես Բելինսկին, հարյուրավոր բաժանորդները և հազարավոր ընթերցողները։ Բայց նման բան չի կատարվել։ Ամսագիրը տպագրվում էր գրաքննության թույլատվությամբ և ազատորեն տարածվում՝ հանձնարարվելով նաև դպրոցական գրադարաններին (հանձնարարականի տպագիր օրինակը պահվում է ՀՍՍՀ Պետարխիվում)։ Աբովյանն այդ ամսագիրը դուրս էր գրում դրպրոցի համար, ո՛չ իր, այլ պետական փողերով և դպրոցական իշխանությունների գիտությամբ։ Նա բարեխղճորեն հետևում էր, որ համարներն անկորուստ ստացվեն, հակառակ դեպքում պետական փողը աննպատակ կկորչեր, որի համար ինքը պատասխանատու էր։ Ա՛յս է իրողությունը։

Աենսացիոն է նաև մյուս հայտարարությունը, թե իբր Աբովյանն Երևանում, ուր փոխադրվել է 1843 թ. օգոստոսին, Բելինսկու ազդեցության տակ և հեղափոխական դեմոկրատների ոգով ստեղծագործություններ է գրել՝ չտալով դրանցից և ո՛չ մեկի անունը։ «Գյուտարարը» ապակողմնորոշում է ընթերցողին։ Այլ առիթով նրա ենթադրած և որպես թե Բելինսկու ազդեցությամբ՝ Աբովյանի գրած «Ֆեոդորա» դրաման, ինչպես վաղուց ցույց ենք տվել, գերմանացի հետադեմ գրող Ավգուստ Կոցեբուի հեղինակությունն է՝ հորինված այն ժամանակ, երբ Բելինսկին մեկ տարեկան երեխա էր[41]։ Աբովյանը դա թարգմանել է 1841 թ., Տփղիսում։ Փաստերի հետ այդպես անպատասխանատու ձևով չի՛ կարելի խաղալ։ Իբր Բելինսկու ազդեցությամբ՝ Աբովյանի գրած մյուս «ստեղծագործությունն» էլ, որ իր նախորդ հոդվածներում «մատնանշել է» Ղաղարյանը, իրականում անթվակիր ու սևագիր մի նամակ է, որի հասցեատերը Ներսես Աշտարակեցին է ենթադրվում։ Այն իր ոգով և շոշափած խնդիրներով շարունակությունն ու հետագա զարգացումն է Աբովյանի՝ Հովհաննես Կարբեցուն (1832 թ. մարտ) և Ներսես Աշտարակեցուն (1845 թ. փետրվար) ուղղված նախորդ նամակների, և բնավ որևէ առնչություն չի կարող ունենալ Վ. Բելինսկու՝ Ն. Գոգոլին ուղղված հայտնի նամակի հետ, որպիսի ձգտում ունի «գյուտարարը»։

---

40 Վ. Պարտիզունի, Խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1952, էջ 112—113, Մ. Սանթրոսյան, Հայ մեծ լուսավորիչ մանկավարժ Խ. Աբովյանը, Երևան, 1953, էջ 134, Գ. Հակոբյան, Խաչատուր Աբովյանը և ռուսական առաջավոր կուլտուրան, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1952, № 5, էջ 42—43, П. Акопян, Документы Эрнванского периода жизни и деятельности Х. Абовяна («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3, 1962, էջ 99, 117, 132) և այլն։

41 Գ. Հակոբյան, Խ. Աբովյանի եվրոպյան թարգմանությունները (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1973, № 4)։

Աբովյանն իր նամակում արտահայտելով դժգոհությունը Ներսես Աշտարակեցու գործունեությունից, որը, գոնե առայժմ, փոխանակ հայ ժողովրդի լուսավորության ու բարօրության մասին մտածելու, Տփղիսում նստած՝ անիմաստ պատերազմ է բացել քահանաների ու թեմական առաջնորդների դեմ, Էջմիածնում, դպրոցի փոխարեն, կառուցել է տալիս անասնագոմեր և բարեկարգում Գոմշագյոլը (ապագա Ներսիսյան լճակը— Պ. Հ.) և այլն, ավելացնում է. «Ընդէր խաբեն զմեզ կեղծաւոր լրագիրք Կավկասի փառօք և բարեբախտութեամբ ազգի, որ յիսկութեան շռինդ է միայն օդաձայն։ Զի՞նչ օգուտ և փառք մերազնեայց յազատութենէ Հայաստանեայց, մինչ նոյն ինքն Հայաստան առաւել ևս ի խաւար տգիտութեան դանդաչէ, քան յաւուրս առաջինս ընդ բռնութեամբ բարբարոսաց... Այժմ ազատութիւն քաղաքական բառնայ և արմատախիլ առնէ և զվերջին մեր և զառաջին զառաքինութիւն, որով ազգն Հայոց յօրէ անկման իւրոյ մինչև ցայսօր բարձր ի գլուխ պանծայր ի մէջ ամենայն ազգաց... Զի՞րդ թադուցից զվէրս՝ որ օրըստօրէ և զամենայն մարմին ազգին գիշատել խոստանայ։ Եւ ո՞վ այս ամենայնի աղբիւր և առիթ, թէ ո՛չ տգիտութիւնն՝ որ ընդ սաստիւ բռնակալութեան սասանիւր, այլ զարդիս՝ ընդ վարագուրաւ պաշտպանութեան օրինաց՝ իբրև ժանտախտ անբուժելի վարակեալ և գրաւեալ ունի զամենայն սիրտ և հոգի։ Եւ ուստի՞ այս վիշասլագլուխ ախտ բարոյական՝ թէ ո՛չ ի պակասութենէ օրինաւոր և բարեկիրթ հովուայ, որոց միայն պարտ է լինիլ փոյթ և նկրտումն հովուել և դարմանել յազգն արդարութեամբ և ուղղութեամբ» և այլն[42]։

Խիստ և համարձակ խոսք է ասել Աբովյանը, որոնք պատիվ են բերում ամեն մի լուսավորիչ-դեմոկրատի, բայց դրանց ոգին ու նպատակներն այլ են։ Գոգոլին ուղղված իր նամակում Բելինսկին քարոզում էր աթեիզմ, ճորտատիրական իրավունքի վերացման խնդիր առաջադրում, պաշտպանում սոցիալիզմի գաղափարը, այնինչ Աբովյանը կյանքի խոցերը կրթության միջոցով բուժելու լուսավորական սկզբունքին էր կառչում, նաև հավատում էր հոգևորականության մեծ առաքելությանը հայության լուսավորության և բարգավաճման գործում։

Բայց Աբովյանը կարո՞ղ էր անձամբ կամ աշխարհագրորեն ծանոթ լինել Բելինսկու գրածին։ Ղաղարյանը անտեսել է հենց այդ, մինչդեռ դատելով Աբովյանի՝ «առ աղբերբ հաւատոյ և լուսոյ ազգին՝ զԳոմշագեօլն մեծացուցանեն և զգոմս անասնոց բարեզարդեն», «մարթ է կազեթիւ նախատել զյանդգնութիւն իմ» արտահայտություններից[43], նրա նամակի շարժառիթներն եղել են Էջմիածնում դպրոցի փոխարեն անասնագոմեր կառուցելն ու Գոմշագյոլը (ապագա Ներսիսյան լճակը) բարեկարգելը, իր մասին «Կովկասում» տպագրված զրպարտչական հոդվածը, իսկ դրանք բոլորը 1847 թ. առաջին կեսերի իրողություններ են։ Անասնագոմերի առթիվ կաթողիկոսի կոնդակը արձակված է 1847 թ. ապրիլի 5-ին։ Գոմշագյոլի բարեկարգման մասին մամուլում հաղորդում է տպագրվել մայիսի 24-ին, անտառ տնկելու մասին՝ մայիսի 31-ին, իսկ Աբովյանի դեմ ուղղված հոդվածը լույս է տեսել հունիսի 7-ին[44]։

---

42 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. X, էջ 295—296։

43 Նույն տեղում, էջ 296 և 298։

44 Մանրամասնությունները տե՛ս մեր «Աբովյանի վերջին վերելքը Արարատի գագաթ» հոդվածում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 139—142)։

Հետևաբար՝ Աշտարակեցուն ուղղված այդ անստորագիր նամակը 1847 թ. հունիսի վերջերից ուշ չէր կարող գրված լինել։ Այնինչ Բելինսկին իր նամակն սկսել է գրել 1847 թ. հուլիսի սկզբներին, այսինքն՝ Աբովյանից ավելի ուշ, այն էլ արտասահմանում, սևագրությունը կարդացել է հուլիսի 17-ին, Փարիզում, երկու մարդու՝ Գերցենի և Անենկովի մոտ։ Մաքրագիրը Գոգոլն ստացել է հուլիսի վերջերին։ Բուն նամակը Ռուսաստանում հայտնի է դարձել 1849 թ. դարնանը միայն, իսկ տպագրվել է շատ ավելի ուշ, 1855 թ., արտասահմանում, քանի որ ծանր պատիժ էր սպառնում բոլոր նրանց, որոնք իմանալով այդ նամակի մասին՝ չեն զեկուցել բարձր իշխանություններին։ Հետևաբար՝ բացառվում է Աբովյանի նամակի գրության համար Բելինսկու նամակի շարժառիթ ծառայելու անհիմն վարկածը։ Մարդկանց գաղափարական կապերը հետազոտում են ո՛չ թե քմածին ենթադրություններով, այլ շոշափելի փաստերով, ո՛չ թե պատահական բառերի համընկնումով, այլ իրական շփումներով ու առնչություններով։ Բելինսկին իր կենդանության օրոք Աբովյանին չի՛ ճանաչել, նրա հետ չի՛ շփվել, Աբովյանն էլ Բելինսկու հետ անձամբ չի՛ հանդիպել, նրա հետ նամակներ չի՛ փոխանակել երբեք։ Նման փաստեր չեն արձանագրված ո՛չ Աբովյանի կյանքի տարեգրության մեջ և ո՛չ էլ՝ Բելինսկու կյանքի ու գործունեության ժամանակագրության։ Այս էլ է անժխտելի, որ Բելինսկու թղթակիցներից և ո՛չ մեկին չեն աքսորել կամ կախել, հետևաբար և նրա հետ մտացածին առնչություններ հորինելն ու այդ պատճառով հալածական հռչակելը հեքիաթ է։

Կուզենայինք ուշադրություն հրավիրել «Աբովյանի գործունեության գնահատման տեսակետից կարևոր» (Ղազարյանի խոսքերն են) մեկ փաստի վրա էլ, որի հայտնագործողը դարձյալ Ղազարյանն է։ Այն տեղ է գտել վերջինիս հոդվածներում[45] և վկայակոչվում է «Գրական թերթի» հոդվածներում։ «Ուղեվորություն դեպի Անիի ավերակները» աշխատության մեջ, անդրադառնալով Հռոմի պապերի մռայլ ու դաժան գործունեությանն ու դերին Եվրոպայի հին ու նոր պատմության մեջ, Աբովյանը գրել է, թե «այժմյան Պիոս V (անուշադրության վրիպակ, պետք է լիներ՝ Պիոս IX— Պ. Հ.) պապին է նախախնամությունից վերապահված փառքի ու քրիստոնեական առաքինությունների դարում հարություն տալ կաթոլիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից»[46]։ Ինչ խոսք, այստեղից ո՛չ մի օդեղեն ամրոց չի կարելի կառուցել։ Աբովյանը զուր հույսեր է տածում։ Բայց Ղազարյանը ենթադրում է, թե պապի անունը «ցարական գրաքննիչներին շփոթեցնելու նպատակով» է թաքցված, որ մինչև 1847 թ. Աբովյանին հայտնի է եղել միայն պապի «առաջադիմական գործունեությունը»։ Դիմենք Մարքսին ու Էնգելսին, որոնք Պիոս IX պապին բնութագրել են որպես «Իտալիայի առաջին բուրժուա», «մարդ, որը ողջ Եվրոպայում գրավում է ամենահետադիմական դիրք», որի բոլոր ռեֆորմները հօգուտ բուրժուազիայի էին[47]։ Ավելին՝ Պիոս IX-ը 1846 թ. նոյեմբերի 9-ին նզովել էր սոցիալիզմն ու կոմունիզմը, որպես վտանգավոր ուսմունքներ, որոնք մարդկային հասարակությանը կհասցնեն կործանման։ Ռոմանտիկ և լուսավորիչ Աբովյանի համար խանդավառվելը և հիասթափվելը

45 «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1971, № 4, էջ 73, 75—76։

46 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VII, էջ 172։

47 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. II, т. 4, стр. 463—464.

բնական էին, բայց չմոռանանք «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» հայտնի տողերը նույն այդ պապի մասին. «Մի ուրվական է շրջում Եվրոպայում՝ կոմունիզմի ուրվականը։ Այդ ուրվականի դեմ սրբազան հալածանք մղելու համար միավորվել են հին Եվրոպայի բոլոր ուժերը՝ պապը և ցարը, Մետերնիխը և Գիզոն, ֆրանսիական ռադիկալները և գերմանական ոստիկանները»[48]։ Փաստերը պետք էր մարսել և նոր հանրության ուշադրության առարկա դարձնել...

«Հանցանք» III. «...Կաթողիկոսի՝ Երևան մտնելու ժամանակ պաշտոնական հագուստով չլինելու աննշան փաստը և այդ դիպվածով... բանավեճը Երևանի գավառապետ Բլավատսկու <հետ>... Աբովյանի տված հանդուգն պատասխանը...»։ Պատժաչափ՝ «10—12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի աքսոր» («Գրական թերթ», 24. IX. 1976)։ Հիմք՝ գավառապետի բողոքագիրը. Բայց ի՞նչ է եղել իրականում։ 1846 թ. մայիսի 8-ին, երբ գավառապետը դիտողություն է արել Աբովյանին, թե ինչու Ներսեսին դիմավորելիս համազգեստը չի հագել, նա պատասխանել է, թե ինքը ավելի լավ գիտի, թե նման դեպքերում ինչպես պիտի վարվի։ Գավառապետի արժանապատվությունը շատ է վիրավորվել, և նա բողոքել է փոխարքային՝ «Այս աստիճանավորի արարքը կարող է ուրիշների համար վատ օրինակ դառնալ՝ ծառայության մեջ ավագներին չհարգելու, հետևաբար նա չպիտի մնա Երևանի իր պաշտոնում։ Այնտեղ, ուր պահանջում են ծառայության պարտականությունները, տեղ չպիտի գտնի ո՛չ մի հովանավորություն»[49]։ Ինչպես տեսնում ենք՝ Բլավատսկին խիստ պատիժ է պահանջում, հասկացնում, որ Աբովյանն այլևս չհովանավորվի։ Արդյունքը՝ վերադասների կարգադրությամբ նա ենթարկվում է երեքօրյա տնային կալանքի։ Աբովյանն այդ հրամանը կատարում է քսան օր հետո և ապա՝ բողոքում գավառապետի արարքի դեմ։ Դրանից հետո դպրոցի նորոգումները հավանության են արժանանում, և դրական կարծիք հայտնողը Աբովյանի թշնամիներն էին։ Աբովյանն ու գավառապետն էլ հաշտվում են։

Այսօրինակ պաշտոնական ընդհարումները սովորական բաներ էին, և մի հանցանք, որի պատիժը երեքօրյա տնային կալանք է, ծիծաղելի է 12 տարվա տաժանակրության հավասարեցնել։

«Հանցանք» IV. «1848 թ. հունվարի 2-ին, առանց նախնական թույլտվության, Աբովյանը մեկնում է Թիֆլիս և այնտեղ մնում 15 օր» («Գրական թերթ», նույն համարը)։ Պատիժ՝ «ծառայությունից... հեռացումն... կացության բոլոր իրավունքների զրկումով»։

Այստեղ չափազանցնելու որոշակի միտում ու անիրազեկություն կա։ Ննդյան տոներին Աբովյանն առանց թույլտվության Թիֆլիս գնալով՝ չի թաքնվել, այլ ներկայացել է վերատեսչին և ուսումնական մասի կառավարչին, որոնցից պետք է նախապես թույլտվություն խնդրեր։ Երբ նրան նկատողություն են անում, հրաժարական է տալիս, իսկ հետո՝ ունկնդրություն խնդրում փոխարքա Վորոնցովից։ Սկզբում Աբովյանին առաջարկվում է Տփղիսի Նունեյան դպրոցի վարիչի պաշտոնը, դպրոց, որ գտնվում էր Վորոնցովի կնոջ հովանավորության տակ։ Բայց որովհետև Ներսես Աշտարակեցին էլ նրան վստահում է Ներսիսյան դպրոցի տեսչությունը, նա սիրով ընդունում է դա։

---

48 Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1972, էջ 137։

49 ՎՍՍՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 4, ց. 3, գ. 183 (հինը՝ 631), նաև «Коммунист», 1948, № 76.

Մնացած հանցանքներն ու պատիժները միամիտ ենթադրություններ ու չափազանցություններ են, հնօրյա այս կամ այն հրահանգից, առանց էությունը հաշվանալու, փոխ առնված արտահայտություններ, որոնք Աբովյանի մահվան առեղծվածին բնավ չեն վերաբերում։ Այդպես կարելի է ուղածդ բանն «ապացուցել»։

Այնուամենայնիվ ի՞նչ «հայտնագործություն» է արել Վ. Ղազարյանը։

1. Նա պարզել է, որ 1848 թ. ապրիլի 3-ին Երևանի գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնի համար առաջադրվել է Զերնիգովյան նահանգի բնակիչ ոմն Սմիրնովի թեկնածությունը։ Բայց ինչ կապ ունի դա Աբովյանի անհայտ կորստյան վարկածի հետ, քանի որ Աբովյանը Երևանի իր պաշտոնից և, ընդհանրապես, ուսումնարանական գերատեսչության ծառայությունից ազատված է եղել դեռևս մարտի 11-ին։ Դրանից հետո միայն դպրոցական իշխանությունները պիտի ընտրեին թափուր մնացած տեղի համար հերթի սպասող անձանցից որևէ մեկին, ինչպես և արել են։ Եթե Աբովյանի պաշտոնի համար մարդ որոնեին 1846 կամ 1847 թթ., այդ կարող էր մտածելու տեղիք տալ, բայց ոմն Սմիրնովի հարցը ոչինչ չնշանակող բան է և զուր գայթակղություն։

2. Նա նաև «պարզել է», որ պաշտոնական մատյաններում և դպրոցական հաշվետվություններում «Աբովյանի անհետացման վերաբերյալ նշում անգամ չկա»։ Անհիմն հայտարարություն, որ դալիս է անտեղյակությունից։ Անդրկովկասյան դպրոցների 1848 թ. հաշվետվության մեջ, որ մատուցվել է Հանրային կրթության մինիստրին, պարզորոշ գրված է. «Երևանի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատար Աբովյանը ազատվել է՝ ուրիշ աշխատանքի անցնելու համար, սակայն դեռ պաշտոնը չհանձնած՝ անհետ կորել է (пропал без вести)»[50]։ Փաստերը նախապես չստուգած՝ չի՞ կարելի կեղծ ու սխալ հայտարարություններ անել։

3. Հաջորդ «գյուտը» Ղազարյանը ձևակերպել է մշուշոտ. «Աշտարակեցու՝ մարտի 3-ի ինչ-որ գրությամբ Աբովյանն արդեն ազատված էր իր պաշտոնից... Ներսիսյան դպրոց տեղափոխվելու դեպքում Աբովյանին պետք է ազատեին ծառայությունից և ոչ թե պաշտոնից, քանի որ այդ դպրոցը լուսավորության մինիստրության սիստեմում չէր գտնվում։ Նշանակում է, պաշտոնից ազատվելուց հետո Աբովյանը մնում էր դարձյալ կառավարչապետի իրավասության տակ» («Գրական թերթ», 24. IX. 1976)։

Դարձյալ կոպիտ սխալ, քանի որ Աբովյանի արձակման հրամանում պարզ գրված է, որ նա ազատվել է ո՞չ միայն ուսուցչի ու տեսչի պարտականություններից, այլև ուսումնարանական գերատեսչությունից. «От занимаемых Вами должностей и из службы по учебному ведомству, для поступления в Армянское духовное училище... в распоряжение Его святейшества патриарха Нерсеса»[51]. Աբովյանի վերադասն, այսպիսով, 1848 թ. մարտի 11-ից Ներսես Աշտարակեցին էր և ո՞չ փոխարքան կամ լուսավորության մինիստրը։ Այդ պետք է ընդմիշտ հիշել։

4. Ղազարյանի «գյուտերից» մեկն էլ այն է, որ իբր «անհայտ բացակայող» արտահայտությունը «ժամանակի իրավաբանական լեզվով նշանակում է 10 տարով աքսորի դատապարտված մի մարդ, որի աքսորավայրի մասին

50 ЦГИА СССР, ֆ. 733, ց. 95, գ. 1012։
51 ՎՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1726։

պաշտոնական անձերից բացի ոչ ոք իրավունք չուներ իմանալու» («Գրական թերթ», նույն համարը)։

Դժվար է հասկանալ, թե ի՞նչ են մտածել վարկածի հեղինակները, երբ, անտեսելով բառերի շատ որոշակի նշանակությունը, «безвестное отсутствие» (անհետ բացակայություն) իրավական հանրահայտ եզրաբառ-տերմինին տվել են այնպիսի մտացածին բացատրություն, որպիսին, ընդհանրապես, անծանոթ է համաշխարհային իրավագիտությանը։ Ավելորդ համարելով մասնագիտական գրքերից քաղվածքներ անելը, արտագրենք միայն մի քանի տող սովետական ամենահեղինակավոր հրատարակություններից մեկից՝ «Իրավագիտական բառարանից»։

«Անհետ բացակայություն—Օրենքով սահմանված կարգով վկայված փաստ իր բնակության վայրից անձնավորության երկարատև բացակայության մասին՝ որոշակի ժամանակամիջոցում նրա գտնված վայրի մասին տեղեկություն չստանալու պայմաններում։ Անհետ բացակայության անհրաժեշտ նշանը օրենքով նախատեսված միջոցներով (ծանուցմամբ, բացակայողի վերաբերյալ տվյալներ հաղորդելու ունակ քաղաքացիների և պաշտոնատար անձանց արված հարուցումների ճանապարհով և այլն) տվյալ անձնավորության գտնված անհայտ վայրը պարզելու անհնարինությունն է (невозможность устранения неизвестности нахождения лица): Այն պահից, երբ անձնավորությունը դիտվում է որպես անհետ բացակայող, նրա ունեցվածքի վրա նշանակվում է խնամակալություն։ Խնամակալի վրա պարտականություն է դրվում պահպանել ու կառավարել այդ ունեցվածքը և նրանից ապրելու միջոցներ տալ այն անձանց, որոնց բացակայողը պարտավոր էր պահել»[52]։

Ինչ հանգամանքներում էլ որևէ մեկը Սիբիր աքսորվեր, այն էլ՝ 10 տարով, և ինչքան էլ գաղտնի, այնուամենայնիվ, արձանագրվում էր պետական համապատասխան ատյաններում։

Մոռանալով այս հանրահայտ ճշմարտությունը՝ Ղազարյանը ընթերցողին հղում է կացության մասին օրենսգրքի 7-րդ և 8-րդ հոդվածները, իր քմահաճույքով վերապատմում դրանք, որից, սակայն, հետևում է, որ այդ օրենքը վերաբերել է «իրավունքից զրկված ազնվականներին»։

Վ. Ղազարյանը թյուրիմացության զոհ է։ Ինչպե՞ս կարող էր Աբովյանը 1848 թ. հունվարի 11-ին իր սեփականատիրական բոլոր իրավունքներից զրկված լինել, երբ անգամ անհետացումից հետո, 1848 թ. օգոստոսին, դատարանի որոշմամբ, նա ճանաչվում է նոր կալվածքի սեփականատեր («Տիտղոսավոր խորհրդական Աբովյանի գնած գոմը և հողամասը, համաձայն օրենքների X հատորի 757 հոդվածի, անառարկելիորեն հաստատել նրա վրա»)[53]։ Ղազարյանը ճիշտ չի հասկացել նաև խնամակալության նշանակությունը, որ ցարական Ռուսաստանում մի ամբողջ գերատեսչություն էր և գործում էր հօգուտ ժառանգական իրավունքների պաշտպանության։ Նա մոռանում է, որ Աբովյանի ունեցվածքն ամբողջությամբ հանձնված էր նրա կնոջը, որ երկրորդ խնամակալը նշանակված էր կնոջ առաջարկությամբ ու ցանկությամբ։ Վերջապես՝ 1848 թ. հոկտեմբերին վերջիններիս հանձնարարված էր՝ «սկսել կառավարել Աբովյանին պատկանող կալվածքը, ջանալով ինչպես բարելավելու...

---

52 «Юридический словарь», т. 1, изд. 2-ое, М., 1956, стр. 57.

53 ՀՍՄԱ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, գ. 336։

այդ կալվածքը, այնպես էլ նրանից քաղելու ձեռնտու եկամուտներ, դրանցով պատշաճ ձևով պահելու Աբովյանի զավակներին», խորհուրդ տալով միաժամանակ՝ Աբովյանի պարտապաններից գանձվող գումարները «տալ վաշխով, ո՛չ այլ կերպ, քան գրավականով»[54] և այլն, որ նշանակում էր, թե պարտքը չվճարելու դեպքում Աբովյանի սեփականությունն էին դառնալու նաև այլ կալվածքներ։

Նա պնդում է, թե իբր «Աբովյանի անհայտ բացակայման փաստը Երևանի գավառապետ Բլավատսկու կողմից արված հայտարարությունից բացի, պետական ո՛չ մի մարմնում արձագանք չի գտել» և այլն («Գրական թերթ», 1976 թ., նշված համարը), մինչդեռ հակառակ դրան՝ Աբովյանի անհայտ բացակայության մասին բազմաթիվ պաշտոնական գրություններ են գրվել, և իրողությունը բնավ գաղտնի չի պահվել։ Կատարվել են հետաքննություն ու որոնումներ, դատարանի հարց է դարձվել. բարձր իշխանություններին այդ մասին զեկուցել են ո՛չ թե ոստիկանապետը, այլ գավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար Թուրքեստանովը, ուսուցիչ Վեքիլովը, Անդրկովկասի ուսումնական մասի պետը, դպրոցների վերատեսուչը, Երևանի գավառապետը, իրողությունն արձանագրվել է պաշտոնական հաշվետվության մեջ և Կովկասում կատարված կարևոր իրադարձությունների մատյանում[55]։ Այդ ամենը ցույց են տալիս, որ Աբովյանը դիտվել է իբրև անհայտ փախած կամ թաքնված անձ («Неизвестно куда девавшийся»), և անհանգստացել են, թե արդյոք նա պետական միջոցները չի՞ յուրացրել։

Փորձության քար «Отлучка» բառը (որի իրական նշանակությունն է՝ временное отсутствие, уход, от՝езд) Երևանի 1848 թ. ոստիկանապետը բնավ էլ Վ. Ղազարյանի պես չի հասկացել, այլ՝ տանից գաղտնի հեռացած, փախած մարդ։ Դրա իրեղեն ապացույցը նրա գրությունն է՝ ուղղված Աբովյանի կնոջը, 1848 թ. մայիսի 15-ին. «Г. Эриванский уездный начальник изволил поручить мне производство следствия о неизвестной отлучке мужа Вашего коллежского ассесора Абовьяна. Поэтому покорнейше прошу Вас, милостивая государыня, уведомить меня в самом непродолжительном времени: какими именно обстоятельствами сопровождалась отлучка из дому мужа Вашего, какие были к этому особенно побудительные причины, и не об'яснил ли он Вам пред отлучкою, с какою целью и куда он намерен отправиться» և այլն[56]։ Աբովյանի կնոջ պատասխանի մեջ ևս, գրված հաջորդ օրը, отлучка բառը դարձյալ որոշակի նշանակում է՝ առանց նախապես հայտնելու տանից հեռանալ։ «Особенных побудительных причин, споспешествовавших (!) его безвестной отлучке, мне не известно. Также он мне не говорил, как и часто бывало, отлучаясь из дома: с какою целью и куда отправился» և այլն[57] (այսինքն՝ «Նրա անհայտ մեկնումը արագացնող հատուկ դրդիչ պատճառներ ինձ հայտնի չեն։ Նմանապես նա ինձ չէր ասում, ինչպես և հաճախ լինում էր, երբ հեռանում էր տանից, թե ինչ նպատակով և ուր է

54 Վավերագիրը ստացել ենք Աբովյանի թոռ, տիկին Վիկտորյա Աբովյանից (վախճ. 1974) և միացրել Աբովյանի թղթոններին։

55 Акты, հ. X, էջ 630։

56 Աբովյանի արխիվ, № 646, հայերեն թարգմանությունը՝ «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», հ. II, էջ 266։

57 Նույն տեղում, № 593, հայերեն թարգմանությունը՝ նույն տեղում, էջ 267։

գնում»։ Ուրեմն՝ Աբովյանը մեկ անգամ չէ, որ առանց հայտնելու հեռացել է տանից, և կնոջ համար գա սովորական բան է եղել։ Ղազարյանի պես մտածելու դեպքում ստիպված պիտի լինենք պնդելու, որ Աբովյանին շատ հաճախ են 10 տարով աքսորի դատապարտել և տաժանակրության քշել Սիբիր։ Փոխանակ էությունը լավ չհասկացած ինչ-որ պաշտոնական հրահանգներիդ կառչելու, Ղազարյանը պարտավոր էր համապատասխան հոդվածներ ցույց տալ զինվորական պատիժների վերաբերյալ օրենսգրքից («Свода военных постановлений», մասն V, գիրք 1), որով դատվել են քաղաքական հանցագործները՝ պետրաշևականները, Դոստոևսկին և ուրիշներ։ Ցավալին այն է, որ նա քաջություն չունի խոստովանելու, որ ժամանակի իրավական մարմինները Աբովյանի անհետացումը դիտել են որպես քրեական գործ, որ քննվում էր ռուսական կայսրության օրենքների հավաքածուի 1842 թ. XV հատորի քրեական օրենքների 908 և 1211 հոդվածներով, և այսպիսի եզրակացության են եկել. «Կոլեգիական ասեսոր Աբովյանի անհայտ բացակայության հարցը թողնել այնքան ժամանակ, մինչև որ կամ Աբովյանն ինքը կհայտնվի և կամ էլ՝ նրա ուր գնալը ինքնըստինքյան հայտնի կդառնա»[58] և ընդունված կարգով՝ հետագա տնօրինության համար հարցը ներկայացվում է Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետին։ Պահպանվել է դատարանի արձանագրությունը, ուր ոչ մի երկդիմի և թեական բան չկա։

Այս ամենի մասին Երևանի գավառական դպրոցը նույնպես տեղեկություն է տվել Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչին, Աբովյանին որակելով՝ «без вести пропавший» (անհետ կորած), արձանագրելով նաև, որ հետաքննությունը չի կարողացել պարզել՝ Куда девался Х. Абовьян[59]: Պարզ երևում է, որ մինչև դատարանի վճիռը դեռ հույս է եղել, որ Աբովյանը կհայտնվի, կամ նրա տեղը կիմացվի, բայց դրանից հետո արդեն նա անհետ կորած մարդ էր։

Համազգային ողբերգությունը չի կարելի տրամաբանական մարզանքների նյութ դարձնել։

5. Նոր «հայտնագործության» ասենասենացիոն մասը, սակայն, այն միամիտ պնդումն է, թե իբր Աբովյանը «քաղաքական ճողի վրա» աքսորվել է «Սիբիր», որի ապացույցը նրա կնոջը միանվագ թոշակ տալու գործն է, ըստ որի, իբր «Աբովյանի ընտանիքին միանվագ նպաստ է տրվել Սիբիր աքսորվածների համար սահմանված օրենքով» («Գրական թերթ», 1976, նույն համարը)։ Նախ ասենք, որ Վ. Ղազարյանը ո՛չ մի նոր նյութ չի հայտնագործել. նրա ակնարկած և օգտագործած նյութերը սրանից 50 և 20 տարի առաջ արդեն հայտնաբերել և ուսումնասիրել են վաստակաշատ աբովյանագետ Ե. Շահազիզը[60] և տողերիս գրողը։ Եվ ապա՝ Ղազարյանը կամ թյուրիմացության մեջ է, կամ դիտավորյալ կեղծում է փաստերը, քանի որ հիշյալ վավերագրերում որոշակի ասված է, որ Էմիլիա Աբովյանը թոշակ է ստացել իբրև անհետ կորածի կին. «Пропавшего без вести», «За службу без вести пропавшего мужа», իսկ համապատասխան գործը խորագրված է. «Дело о назначении

58 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 64, գ. 336։ Թարգմանությունը՝ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հ. II, էջ 270—271։

59 Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1726, թ. 102։

60 «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հ. I, էջ 193 և 366, Պ. Հակոբյան, Խաչատուր Աբովյան, կյանքը, գործը, ժամանակը (1809—1836), Երևան, 1967, էջ 57։

пенсии вдове пропавшего без вести... Абовьяна», նաև հստակ արձանագրված. «Он 2 апреля неизвестно куда делся... следов его не открыто... безвестная пропажа ее мужа не обнаруживалась», «неизвестно никому, куда девался 1848 г. 2 апреля»[61]: Անկասկած է նաև, որ Աբովյանին անհետ կորած են համարել և՛ փոխարքա Վորոնցովը, և՛ լուսավորության մինիստր Ուվարովը, և՛, վերջապես Նիկոլայ I-ը. «Записка... о выдаче семейству пропавшего без вести... Абовьяна единовременно в пособие на основании закона двойного оклада жалованья...шестисот рублей серебром из государственного казначейства... государь император... утвердить соизволил»[62], Վ. Ղազարյանը միտումնավոր թաքցնում է նաև այդ նույն գործերում Աբովյանի վերաբերյալ եղած կարևորագույն մյուս տվյալները, որոնք ներկայացվել են լուսավորության մինիստրին, մինիստրների խորհրդին և կայսերը, և որոնց առկայության դեպքում բարեխիղճ բանասերը երբեք այսքան անճշտություններ թույլ չէր տա։ Դրանց մեջ պարզ ասված է, որ Աբովյանն իր 11-ամյա ուսուցչության ընթացքում «удален от службы не был и под судом не находился». Այն հարցին, թե նա գուցե եղել է դատի տակ և մեռել է մինչև արդարանալը կամ դրանից հետո, դարձյալ տրված է հստակ պատասխան. «Под судом не был». Հաջորդ հարցին՝ «Был ли в штрафах, под следствием и судом?», հստակ պատասխանված է՝ «Не был», Արձանագրված է այնուհետև՝ «Под судом и следствием не был, аттестовался способным и достойным», և հիշեցված, որ «Не открыто следов местопребывания Абовьяна по настоящее время, т. е. 1853, 1 апреля»[63].

Վ. Ղազարյանը միտումնավոր շրջանցում է ճշմարտությունը և Աբովյանի ընտանիքին թոշակ տալու վերաբերյալ մատնանշում է «Սիբիրին վերաբերող 282-րդ հոդվածը», երբ շատ որոշակի է, որ տվյալ հարցում իշխանություններն առաջնորդվել են ո՛չ թե այդ, այլ ռուսական կայսրության օրենքների հավաքածուի III հատորի 531 և X հատորի 40-րդ հոդվածներով, ըստ որոնց՝ Աբովյանի կինը կարող էր թոշակ ստանալ ամուսնու անհետ կորչելուց հինգ տարի հետո միայն, ինչպես նման դեպքերում վարվում էին պատերազմում կորածների կանանց հետ։

«Хотя на основании этой 531 статьи единовременное пособие выдается вдовам умерших чиновников, а не женам пропавших без вести, но имея в виду 40-ю ст. X т. Свода Законов гражданских, по силе которой, если без вести отсутствующий муж не явится в течение пяти лет, то жена его имеет право просить о расторжении брака с ним и выйти замуж и, следовательно, в отношении брака пользуется правом вдовы, я полагаю, что по применению к этой статье, жена Абовьяна, пропавшего без вести более пяти лет тому назад, должна уже считаться его вдовою и пользоваться правами вдовы его, и, следовательно, может получить пособие, на которое муж ее в день безвестной пропажи своей имел право»[64].

Ղազարյանը մինչև վերջ չի կարդացել ու ճիշտ չի հասկացել նաև 282-րդ հոդվածը։ Այդտեղ հանդիպող Սիբիր բառը շփոթեցրել է նրան։ 282-րդ հոդ-

61 ՀՍՍՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 19, գ. 1553, ЦГИА СССР, ֆ. 733, ց. 82, գ. 270։
62 ЦГИА СССР, նշված գործը, թ. 16։
63 Նույն տեղում, գ. 270, թ. 22—23 և ՀՍՍՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 14, գ. 2553, թ. 14—15։
64 ЦГИА СССР, նշված գործը, թ. 2։

վածը վերաբերել է Սիբիրի և Կովկասի գիմնազիաներում ու դպրոցներում աշխատող դիրեկտորներին, տեսուչներին և ուսուցիչներին թոշակավորելու կարգին ու արտոնություններին, որոնք դրանցից կարող էին օգտվել կայսրության այդ հեռավոր վայրերում տասը տարի ծառայելուց հետո միայն։ Հիշյալ հոդվածը ո՛չ մի առնչություն չունի քաղաքական հանցագործների և գաղտնի աքսորվածների ընտանիքների թոշակավորման հետ։ Եթե Աբովյանին այնպես էին անհետացրել, որ ոտով-գլխով կորչեր, էլ ի՞նչպես նա կարող էր աղատորեն դպրոց կամ գիմնազիա մտնել և ուսուցչություն կամ տեսչություն անել։ Մի՞թե ցարական տաժանավայրերն ու տաժանակիրները նման արտոնություններ ու ազատություն էին վայելում։

Ղաղարյանը, ցավոք, կարդում է մի բան, բայց հասկանում է հակառակը. օրինակ՝ Աբովյանին զգուշացրել են, որ առանց թույլտվության չի կարելի մասնավոր դպրոց պահել, պետք է պաշտոնապես դիմել և արտոնություն ստանալ, այլապես տույժի կենթարկվի։ Սա բավական է, որ Ղաղարյանը հայտարարի, թե Աբովյանը տուգանվել է 75 ռուբլով, ու դա էլ քաղաքական հանցագործություն համարի... Այնինչ նման բան բնավ չի եղել։ Այդպես վարվելով՝ ում ասես կարելի էր քաղաքական հանցագործ համարել։

Մենք հասնում ենք վերջին սենսացիային. ըստ Ղաղարյանի՝ Աբովյանն 1853 թ. ապրիլին դեռ կենդանի էր, որովհետև նրա ծառայության ցուցակում «ղեկավարությունը պատասխանները լրացրել է ներկա ժամանակով՝ «չունի», «ունի մի հողամաս...», «ամուսնացած է», որովհետև տարիքը գրված է՝ 43 և ոչ՝ 38 (անհետացման ժամանակ), իսկ «տարիքը դրվում էր մինչև մանվան օրը», որ էմիլիան Ծառայության ցուցակում անվանված է՝ «Աբովյանի կինը (և ոչ թե այրին)» և այլն։ Եթե իսկապես այրի բառի բացակայությունն այդչափ վճռական նշանակություն ունի և լուրջ կռվան է 1853 թ. ապրիլին «Աբովյանի ողջ լինելը» հավաստելու համար, մենք ստիպված ենք հիասթափեցնել վարկածի հեղինակներին, քանի որ պաշտոնական մի շատ կարևոր վավերագրում՝ Երևանի գավառային խնամակալության 1848 թ. հոկտեմբերի 14-ի գրության մեջ, էմիլիան այրի է կոչված։ Վերջինիս խորագիրն է՝ «Опекунам по имению безызвестно отсутствующего коллежского ассесора Абовьяна, вдове его г-же Эмилии...»[65]:

Նշանակում է՝ տեղական իշխանությունների համար Աբովյանը թեև անհայտ կորած, բայց 1848 թ. հոկտեմբերին արդեն մահացած մարդ էր, ուստի և՝ անմտություն է 1853 թ. նրան Սիբիրում որոնելը։

Քանի դեռ որևէ մեկի անհայտ կորստի գաղտնիքը չէր պարզված, նա կենդանի էր համարվում։ Այս դեպքում 1848 թ. ապրիլին, 38 տարեկան հասակում կորած Աբովյանը 1853 թ. ապրիլին պետք է 43 տարեկան լիներ։ Հինգ տարի անցնելուց հետո միայն, ըստ գործող օրենքների (40-րդ հոդված), նրա կինը կարող էր օգտվել այրու իրավունքներից։ Այստեղից էլ՝ 1853 թ.՝ «ունի», «չունի», «ամուսնացած է» ձևերի օգտագործումը։

Պատմաբանը պետք է իմանա նաև, որ ծառայության ցուցակները արտագրվում էին իրարից, և ինչ վերաբերում էր տվյալ անձնավորության ունեցվածքային դրությանը կամ աշխատանքային կենսագրությանը, նույնությամբ

65 Անտիպ բնագիրը ստացված է Վիկտորյա Աբովյանից և միացված Աբովյանի թղթերին։

փոխանցվում էին հին ցուցակից նորին։ Անհետ կորածի ընտանիքը և ունեցվածքը նրանն էին, և չէր կարելի ասել՝ ուներ։ Բայց Աբովյանի ծառայության այս ցուցակում, ուր հարկ էր նշել, որ աստիճանավորը այլևս չկա, գրված է՝ «Не имел», «Пользовался». Պատմաբանը պետք է իմանա այնուհետև, որ եթե Աբովյանն այդ ժամանակ աքսորում լիներ, նրա Ծառայության ցուցակը պետք է կազմված ու հաստատված լիներ տվյալ բանտի կամ տաժանակրության վայրի պետի կողմից։ Այդ ցուցակների պաշտոնական ձևն էլ ուրիշ էր և բազմաթիվ նոր հարցեր էր պարունակում։

Սիբիր աքսորվածի ու այնտեղ 5 տարի անցկացրած մարդու մասին Տփղիսյան կամ Շամախի-Դերբենդյան դպրոցների վերատեսուչներն երբեք չէին կարող տվյալներ հաղորդել[66], այն էլ՝ ակնհայտորեն, 1848 թ. սկսած, երբ կախարդական հնգամյա արտոնության ժամկետը դեռ չէր էլ լրացել...

Ամբողջ Ռուսաստանում հանցագործներին ներում էին, գործերը՝ վերանայում, ժամկետները՝ կրճատում, այդ ինչպե՞ս է պատահել, որ արտոնյալ վիճակում Սիբիրի դպրոցներում աշխատող Աբովյանը ո՛չ ոքի լուր չի տվել, ո՛չ մի ներման չի արժանացել։ Ռուսաստանում օրենք հասկացող մարդիկ չկայի՞ն, որ «անհետ բացակայություն» բառերը բացատրեին Աբովյանի կնոջը կամ որդուն, որ սա հետո չասեր մարդկանց, թե հորը Երևանի պարսիկները կենդանի թաղել են...[67]։ Ինչպե՞ս կարելի է ինչ-որ անհայտ քրեական հանցագործներ ոմն Չերնիխի կամ ոմն Նասիրովի կամ Բեսարաբիայից Կալուգա փոխադրված ոմն Ղորղանովի արշինով չափել Աբովյանի «քաղաքական հանցանքը», երբ տառացիորեն ոչինչ չի պարզված, մեջտեղում ոչինչ չկա։

Մենք խնայում ենք ընթերցողներին և այստեղ կանգ առնում, Նշան Մուրադյանի մեկնաբանած և Վ. Ղազարյանի «Հայտնագործած» մնացած փաստերի քննությունը ավելորդ գտնելով, քանի որ գործ ունենք անտեղյակության ու շփոթի, անճշտությունների ու աղավաղումների հետ։

Աբովյանի ողբերգական վախճանի մի հին վարկածի այս ձևով հարություն տալն ու «լուծելը», առանց խղճի խայթի մեծ գործիչ Ներսես Աշտարակեցուն հանցագործ հռչակելն ու զրպարտելը, գիտական, բարոյականության ոլորտից դուրս բաներ են և արժանի ամենախիստ դատապարտման։

НОВОЕ «ТОЛКОВАНИЕ» СТАРОЙ ВЕРСИИ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ Х. АБОВЯНА

ПИОН АКОПЯН

Резюме

Тайна безвестного исчезновения великого армянского писателя Х. Абовяна до сих пор не разгадана, хотя со дня его трагической гибели прошло около 130 лет. Более чем сорокалетние поиски армянских филологов в архивах СССР в этом направлении не выявили в сущности ничего нового.

---

66 Երևանի գավառական դպրոցը Կովկասի ուսումնական շրջան կազմվելու օրերից ենթարկվում էր Շամախի-Դերբենդյան դպրոցների վերատեսչությանը։

67 Арм. и Аб., Хачатур Абовян, Тифлис, 1906, стр. 18, Հ. Տեր-Աստվածատրյան, Խաչատուր Աբովյան, Տփղիս, 1905, էջ 20։

В 1975 и 1976 гг. на страницах «Гракан терт» (26.IX. 1975 и 24. IX. 1976) с «поисками, находками и гипотезами» выступили В. Казарян и Н. Мурадян. Искажая факты, они пытаются представить Х. Абовяна жертвой царской ссылки: якобы царское правительство сослало Абовяна сроком на 10 лет в Сибирь и, будто, в 1853 г. он еще был жив.

На самом деле их версия не таит в себе ничего нового, кроме наивных рассуждений, грубых ошибок, искаженных и необоснованных обвинений, игнорирующих общеизвестные факты и историческую действительность 30—40 гг. XIX в.